

พุทธศาสนากับความคิดทางการเมืองในรัชกาลที่ 1

ความคิดทางการเมืองที่ชนชั้นนำในรัชกาลที่ 1 สถาปนาขึ้นเพื่อเป็นอุดมการณ์ของรัฐ เป็นความคิดที่เลือกสรรมาจากความคิดทางพุทธศาสนา ด้วยเหตุนี้ความคิดทางการเมืองนั้นจึงมีรากฐานอยู่บนหลักการของพุทธศาสนาที่ได้รับการเน้นโดยชนชั้นนำในเวลานั้น

หลักการของพุทธศาสนาที่ได้รับการเน้นในรัชกาลที่ 1

หลักการของพุทธศาสนาที่ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นหลักการของสังคม ถูกพันอยู่กับลักษณะของความคิดทางพุทธศาสนาที่ชนชั้นนำในเวลานั้นพยายามเน้น กล่าวคือ เป็นพุทธศาสนาที่มีลักษณะมนุษยนิยม ให้ความสำคัญแก่การที่มนุษย์จะอาศัยคุณสมบัติที่ตนมีอยู่เพื่อจะบรรลุอุดมคติของชีวิตและให้ความสำคัญแก่วิถีที่ดีของชีวิตในโลกนี้ คำอธิบายต่าง ๆ เกี่ยวกับมนุษย์และมรรควิธีที่จะบรรลุอุดมคติของชีวิตก็มีลักษณะเป็นเหตุเป็นผล และมีรากฐานอยู่บนประสบการณ์ที่เป็นจริงมากขึ้น

ความคิดเกี่ยวกับมนุษย์

ความคิดเกี่ยวกับมนุษย์ตามคติพุทธศาสนาถูกพันอยู่กับสาระสำคัญของพุทธธรรมที่ถือว่าสรรพสิ่งหรือสังขารธรรมทั้งหลายตกอยู่ภายใต้ลักษณะสามประการที่เรียกว่าไตรลักษณ์ ได้แก่ อนิจจังลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ¹ "ไตรโลกวินิจนยกถา" กล่าวว่า มนุษย์ "มีสภาวะไม่เที่ยงแท้ บังเกิดแล้วก็นิมิตหายประลัยไป บมิไคมันไคคง...มากไปด้วยโรคาพยาธิต่าง ๆ มากไปด้วยทุกขเวทนาายาปีพิทาอยู่เนื่อง ๆ ไม่สิ้นไม่สุด ไม่หยุดไม่ยั้ง...ลำบาก

¹"ไตรลักษณ์ธรรม" ได้รับการเน้นมากใน ไตรโลกวินิจนยกถา โปรดดูพระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจนยกถานับที่ 2 1 : 22, 1 : 53, 1 : 215, 2 : 75, 3 : 276, 3 : 350-353 เป็นต้น.

เวทนาอยู่เนื่อง ๆ ... บมีได้อยู่ในอำนาจแห่งตน ว่าไม่ได้ไว้ไม่พึง"¹ ทั้งนี้เพราะ "มนุษย์... คงเป็นแต่รูปขรรณนามขรรณเท่านั้นเอง นามแลรูปนี้เป็นอันเปล่าอันสูญ ปราศจากแก่นสาร บังเกิดแต่สัมภาระคือเหตุปัจจัยประชุมกันแต่ง"² "รูป" นั้นคือร่างกาย "ร่างกายนี้เป็นที่ประชุมแห่งธาตุทั้ง 4 คือ ปรถวี อาโป เตโช วาโย ไซตัวไซตนของอาตมา จะเป็นแก่นเป็นสารแต่สักสิ่งหนึ่งหาบมีได้"³ ส่วน "นาม" คือจิตและเจตสิก "จิต" เกิดจากองค์ประชุมของวิญญาณ สัญญา และสังขาร "วิญญาณ" หมายถึงการรับรู้ที่เกิดขึ้นเมื่อมีรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และความนึกคิดมากระทบ "สัญญา" หมายถึงการหมายรู้อสิ่งต่าง ๆ ที่เคยรับรู้มาแล้วและ "สังขาร" หมายถึงพลังอันปรุงแต่งให้เกิดแรงโน้มที่จะประกอบกรรมใด ๆ ขึ้น ส่วน "เจตสิก" คืออารมณ์ที่เกิดจาก "เวทนา" ซึ่งหมายถึงความรู้สึกในแง่ชอบหรือไม่ชอบหรือเฉย ๆ มนุษย์ที่เป็นองค์ประชุมของรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณซึ่งเรียกว่าเบญจขันธ์นี้จะมีสภาวะเช่นใดในแต่ละขณะขึ้นอยู่กับ "กรรม" กล่าวคือ เบญจขันธ์ซึ่งบังเกิดในปัจจุบันภพนี้มีอดีตกรรมเป็นปัจจัย "ขันธ์ซึ่งบังเกิดในภพเบื้องหน้านั้นเป็นอันอันบังเกิดขึ้นใหม่ แกว่าอาถัยมีกรรมในอดีตภพเป็นปัจจัยบ้าง มิฉะนั้นมีกรรมในปัจจุบันภพนี้เป็นปัจจัยบ้าง"⁴

มนุษย์แต่ละคน "มีกรรมเป็นของตน กระทำกรรมใดไว้แล้ว กรรมนั้นเทียบยอมจะติดตามไปให้ผล จะพ้นไปนั้นหาบมีได้"⁵

ศูนย์วิจัยทรัพยากร

¹ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวิจนยถกถา ฉบับที่ 2, 3 : 353.

² เรื่องเดียวกัน, 3 : 336-337

³ เรื่องเดียวกัน, -1 : 180.

⁴ เรื่องเดียวกัน, 3 : 337.

⁵ เรื่องเดียวกัน, 1 : 212..

เนื่องจากมนุษย์ปุถุชน "ย่อมมีวิชาคือโมหะอันถ่วงรอบงำจิตสันดานอยู่โดยสภาวะปรกติ"¹ เมื่อรับรู้โลกภายนอกก็จะเกิดเวทนา² เวทนานี้เป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา "มีลักษณะให้ปรารถนารูปเสียงกลิ่นรสสัมผัสและธรรมารมณ์ต่าง ๆ"³ เมื่อปรารถนามังเกิกล้ำกึ่งทำให้ตั้งมั่นว่าเป็นของตนซึ่งเรียกว่าอุปาทาน⁴ อุปาทานนี้ทำให้เกิดกุศลเจตนาหรืออกุศลเจตนาที่จะให้สำเร็จตามความปรารถนา และนำไปสู่การประกอบกุศลกรรมหรืออกุศลกรรมทางกาย วาจา ใจ⁵ ในที่สุด⁶

ในรัชกาลที่ 1 เน้นว่าวิชาทำให้มนุษย์เป็นทุกข์ ทั้งนี้เพราะวิชา "คือโมหะอันปกปิดปัญญาพิจารณาเห็นไตรลักษณ์ กำบังเสียซึ่งจตุสัจญาณ มิให้พิจารณาเห็น

¹ เรื่องเดียวกัน, 2 : 321.

² เรื่องเดียวกัน, 3 : 332.

³ เรื่องเดียวกัน, 3 : 405.

⁴ เรื่องเดียวกัน, 3 : 333.

⁵ เรื่องเดียวกัน.

⁶ คัมภีร์ ไตรโลกวิจิฉยยกถา ตอนที่บรรยายถึง "กำเนิดโลก" อธิบายถึงพัฒนาการของมนุษย์หลังจากกำเนิดโลกแล้วว่า มนุษย์คือพรหมซึ่งจุติลงมาเกิด แม้จะมีคุณสมบัติทั่วไปเหมือนพรหมแต่มนุษย์ก็ต่างจากพรหมตรงที่มี "ชีวหาวิญญาน" เมื่อหยาบเอารสแผ่นดินมาวางลงเหนือปลายชีวหาจึงรับรู้ว่าอร่อย "ชอบเนื้อเจริญใจ" (คือเวทนา) เมื่อชอบแล้ว "ก็บังเกิดตัณหาทัญฐิ นับถือว่าอร่อย" (คือตัณหาและอุปาทาน) "ปรารถนาปรารถนาที่จะบริโภครสแผ่นดินนั้นสืบไป (คือเจตนา) การบริโภครสแผ่นดินนี้ในที่สุดแล้วนำไปสู่การประกอบอกุศลกรรม คือ การลักขโมย (ไปรดกฺุ พระยาธรรม-ปริชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวิจิฉยยกถา ฉบับที่ 2, 1 : 60-69).

แจ้งในพระจตุราริยสัจ"¹ นั่นคือ ความไม่มีปัญญา^{รู้แจ้ง}ในลักษณะของทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ ความดับทุกข์และมรรควิธีที่จะบรรลุนั้นซึ่งความดับทุกข์ อวิชชา^{อวิชชา}กดับยังผลให้เกิดตัณหาและอุปาทาน ทำให้มนุษย์ "ประกอบด้วยความหวัง^{ความหวัง}แน่มากอยู่ในชั้นธสันดาน... ถ้ามั่นว่าสิ่งนี้เป็นของแห่งอาตมา สิ่งนั้นเป็นของแห่งอาตมา สิ่งโน้นก็เป็นของแห่งอาตมา"² เมื่อมีความยึดมั่น (อุปาทาน) ก็บังเกิดอกุศลมูลในชั้นธสันดานได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ อกุศลมูลเหล่านี้ทำให้มนุษย์ "มีจิตยัง^{มีจิตยัง}เคื้อคร่อนอยู่ด้วยกิเลส คือราคะ โทสะ โมหะ ยังกระ- สับกระส่าย^{สับกระส่าย}ทรนทรายด้วยอกุศลวิถกทั้งสามคือ กามวิถก พยาบาทวิถก วิหิงสาวิถก"³ อกุศลมูลนั้นนอกจากจะ "ใหม่... เมาสันดานผู้นั้นให้เคื้อคร่อน^{ให้เคื้อคร่อน}พลุ่งพล่าน" แล้ว ยัง "กระทำผู้อื่นเคื้อคร่อน^{ผู้อื่นเคื้อคร่อน}ต่อภายหลัง" อีกด้วย⁴

เมื่อเห็นว่าชีวิตเป็นทุกข์เช่นนี้ จุดหมายปลายทางที่มนุษย์พึงบรรลุนั้นได้แก่ นิพพานอันเป็นวิมุตติสุข "พระนิพพานนี้เป็นที่บรรเทาเสียซึ่ง^{เป็นที่บรรเทา}กระวนกระวายอันบังเกิดแต่เพลิงราคะ โทสะ โมหะ"⁵ เมื่อบรรลุนิพพานแล้ว "กองทุกข์ทั้งปวงก็จะดับจะสูญ"⁶

สภาวะนิพพานจะบังเกิดขึ้นเมื่อจิตแลเจตสิกหาอุปาทานมิได้⁷ ซึ่งหมายความว่า จะต้องปราศจากอวิชชาหรือมีปัญญา^{รู้แจ้ง} เมื่อ "เห็นแจ้งในทุกขอริยสัจ ก็เป็นเหตุที่ได้

¹ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวิจนยกถา ฉบับที่ 2, 3 : 405.

² เรื่องเดียวกัน, 2 : 75.

³ เรื่องเดียวกัน, 3 : 273.

⁴ เรื่องเดียวกัน, 2 : 58.

⁵ เรื่องเดียวกัน, 3 : 422.

⁶ เรื่องเดียวกัน, 3 : 430.

⁷ เรื่องเดียวกัน, 1 : 19.

ปฏิบัติตามมรรคสัจ ก็เป็นเหตุจะได้ละเสียซึ่งสมุทัยสัจคือตัณหา เมื่อละสมุทัยสัจได้แล้ว ก็
จะกระทำให้แจ้งซึ่งนิโรธสัจคือพระนิพพาน"¹

มนุษย์มีคุณสมบัติสำคัญที่ทำให้สามารถบรรลุนิพพานเพราะมนุษย์มีปัญญาอันทำให้
สามารถคิดคำวิปริตครองจนมีความรู้ใน "ธรรมะ" มากขึ้นทุกที และนำไปสู่การปฏิบัติที่
ประกอบด้วยอกุศลมูลน้อยลงแล้วประกอบแต่กุศลกรรม ดังความในไตรโลกวินิจยกถาว่า
"ไค่นามชื่อว่ามนุษย์นั้นด้วยอรรถว่ารู้มากกว่าสัตว์จำพวกอื่น นัยหนึ่งมีความคิดแลปัญญา
ยิ่งกว่าสัตว์ทั้งหลายอื่น...มากไปด้วยวัตรปฏิบัติบำเพ็ญศาสนพรหมจรรย์แลมรรคพรหม-
จรรย์"²

มนุษย์มี "ชนกกรรมปฏิสนธิวิบาก" ไม่เหมือนกัน³ คือมีกรรมอันเป็นปัจจัยก่อ
กำเนิดไม่เหมือนกัน มนุษย์จึงมีปัญญาไม่เท่ากัน⁴ ด้วยเหตุนี้มนุษย์จึงมีความสามารถที่จะ
รู้ธรรมไม่เท่ากัน "ปัญญามากรู้มาก ปัญ्यानอยรู้น้อย ปัญญาลึกรู้ลึก ปัญญาตื้นรูตื้น"⁵ กล่าว
อีกนัยหนึ่งก็คือมนุษย์มีวิชาไม่เท่ากัน นำไปสู่การประกอบกรรมอันเป็นกุศลและอกุศล
ต่าง ๆ กันไป และจะบรรลุนิพพานด้วยกรรมของแต่ละคน อย่างไรก็ตามมนุษย์ที่ยังเกิด
ในชมพูทวีปและในภัททกัปนี้แม้จะมีปัญญาไม่เท่ากันแต่ก็ล้วนมีบุญหรือมีกุศลกรรมในอดีตกาล
เป็นปัจจัยปรุงแต่งอยู่มากพอสมควร ทำให้อยู่ในฐานะที่ซึ่งเอื้อให้บรรลุอุดมคติของชีวิต
ดังความใน "ไตรโลกวินิจยกถา" ว่า "บุญตัวของท่านมี ท่านเกิดมาจึงได้ประสบพบ
พระพุทธบาทศาสนา เกิดมาจึงได้เป็นมนุษย์ จึงได้เป็นสัมมาทิฐิ เลื่อมใสในพระรัตนตรัย"⁶

¹ เรื่องเดียวกัน, 2 : 94.

² เรื่องเดียวกัน, 2 : 255.

³ เรื่องเดียวกัน, 1 : 19.

⁴ เรื่องเดียวกัน, 2 : 470-471.

⁵ เรื่องเดียวกัน, 2 : 13-14.

⁶ เรื่องเดียวกัน, 2 : 57.

... ภัทท์กับนี้ยากนักหนาที่บุคคลทั้งปวงจะได้พบได้เห็น สัตว์ทั้งหลายที่ยังเกิดใน ภัทท์กับนี้เห็นปานดังกับอันนี้ยอมมีจิตเป็นกุศลโดยมาก มีสันดานบริบูรณ์ด้วยสติและปัญญา มากด้วยศรัทธาและความเพียร บำเพ็ญพระสมณกรรมฐาน พระวิปัสสนากรรมฐาน และ ใคสำเร็จพระอรหัตตมัญญาผลละกิเลส เป็นสมุจเฉตปหานนั้นยอมมีในภัทท์กับนั้นโดย มาก... ผู้ใดไคบังเกิดในภัทท์กับแล้ว ไคบังเกิดในชาติเป็นมนุษย์ ไคเกิดพบพระพุทธ บำพุทธศาสนา ไคเป็นสัมมาทิฐิ เลื่อมใสในคุณพระรัตนตรัย ผู้นั้นไคชื่อว่ามัญญาลาภอัน ใหญ่หลวงล้ำเลิศประเสริฐ ไคเสียที่ที่ไคบังเกิดเป็นมนุษย์ มิเสียที่ที่เเกิดพบพระมว รุพุทธศาสนา...¹

ฉะนั้น มนุษย์ทั้งหลายจึงควรถือเอาโอกาสอันดีที่เกิดมาเป็นมนุษย์ในชาตินี้ เพื่อจะมีวัตรปฏิบัติ ในทางที่จะนำไปสู่การบรรลุดุคคติของชีวิตคือพระนิพพานไคเร็ว

วัตรปฏิบัติเพื่อบรรลุดุคคติของชีวิต

จากความคิดพื้นฐานที่ว่า "บุคคลจะเห็นพระนิพพาน บริสุทธิจากกิเลส นั้น ย่อม บริสุทธิไคด้วยอำนาจปัญญา"² ทำให้มีการ เน้นถึงวัตรปฏิบัติอันจะนำมาซึ่งปัญญา "คอบลิก คอบซึ่งลง"³ จนไคปัญญารู้งแจ้งในที่สุด ดังที่ไตรโลกวินิจนยกถากถาวว่า

... ยินดีรับเอาโอวาทแห่งพระตถาคต ปฏิบัติเป็นอันดี ตามพิธีธรรมที่พระตถาคตตรัส เทศนาสั่งสอน บัญไคประมาณละลิมเสียซึ่งสัมมาปฏิบัติมิเพ็ญบร่ำเพ็ญทาน... บำเพ็ญ ศีล... ชำระศีลให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ รักษาศีลให้พิเศษยิ่ง ๆ ขึ้นไปโดยลำดับ ๆ ฝ่าย ภาวนาเลา ก็อุสสาหะจำเริญระลึกถึงพระพุทธรคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ แล้ว ปลงปัญญาลงพิจารณาพระไตรลักษณ์โดยอาการ อนิจจัง ทุกขัง อนตฺตา...⁴

การบำเพ็ญทาน การรักษาศีล และการบำเพ็ญสมาธิ เป็นวัตรปฏิบัติอันจะเป็นพื้นฐานให้จิต มีความพร้อมที่จะพิจารณาสภาวะธรรมต่าง ๆ ตามที่เป็นจริง จนในที่สุดรู้งแจ้งในปฏิจ-

¹ เรื่องเดียวกัน, 1 : 76.

² เรื่องเดียวกัน, 1 : 409.

³ เรื่องเดียวกัน, 2 : 449.

⁴ เรื่องเดียวกัน, 1 : 22.

สมุปบาทธรรม¹ และไตรลักษณ์ธรรม² ซึ่งจะยังผลให้เข้าใจสภาวะแห่งทุกข์และเหตุแห่งทุกข์ มีสัมมาทิฐิ และสัมมาปฏิบัติที่ทำให้บรรลู่ถึงซึ่งความดับทุกข์โดยสิ้นเชิง³

การบำเพ็ญทานเป็นกุศลกรรมอันสำคัญ นอกจากจะเป็นการช่วยเหลือผู้อื่นแล้ว ยังทำให้จิตบริสุทธิ์ขึ้นตั้งความในไตรโลกวินิจนยกถาว่า

...แท้จริงบุคคลอื่นจะบำเพ็ญทาน จำแนกแจกจ่ายสรรพพัสดุทั้งปวงแก่ปฏิกุฑก มีต้นวาสนมณแลพราหมณ บวชก แลวณิก คนกำพร้าแลคนเดินทางนั้นก็ดี จะจำหน่ายทรัพย์ ออกสร้างกุฎวิหาร สร้างพระพุทธรูป พระสถูป พระเจดีย์ แลสรรพการกุศลต่าง ๆ ... จะจำหน่ายทรัพย์ออกไค้นนั้นอาศัยแก่กุศลมูล คืออโหสะบังเกิดในสันดาน อโหสะบังเกิดกลาหาญ ไม่หุง ไม่แห่น... ขจคัมภริยะเสียไคทางไกลจากสันดานแลวจจึงอาจสามารถจำหน่ายทรัพย์ออกบำเพ็ญทานไคโดยอันควรแก่กุศลเจตนา...⁴

ส่วนการรักษาศีลนั้นผูกพันกับกุศลมูลคือ อโหสะอันไคแก่ความไม่โกรธ และอโหสะนี้ยังผูกพันกับความเมตตาซึ่งทำให้ "มีอาจที่จะเบียดจะเบียนไค...ปราศจากเวรพยาบาท โดยตัวแต่จรสวาทคำหยาบนั้นก็จับมีอาจที่จะวากกล่าวไค"⁵ "ศีลนี้เป็นที่ตั้งแห่งกองการกุศลทั้งปวง ศีลนี้ชำระเสียไคซึ่งมลทินภายในคือ กายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต"⁶ ศีลจึงเป็นรากฐานอันสำคัญสำหรับการที่จะบรรลุนิพพาน "ถ้าไม่ปฏิบัติในศีลาธิคุณให้บริสุทธิ์ก่อน ก็จะมีอาจเห็นแลแล้วซึ่งพระนิพพานอันเป็นธรรมอันบริสุทธิ์"⁷

¹ เรื่องเดียวกัน, 3 : 332-333.

² เรื่องเดียวกัน, 3 : 353.

³ โปรดดู เรื่องเดียวกัน, 3 : 312-421.

⁴ เรื่องเดียวกัน, 2 : 256.

⁵ เรื่องเดียวกัน, 2 : 257.

⁶ เรื่องเดียวกัน, 2 : 410.

⁷ เรื่องเดียวกัน, 3 : 142.

การรักษาศีลยังเป็นรากฐานให้แก่การบำเพ็ญสมาธิซึ่งจะทำให้ "น้ำจิตนั้นตั้งมั่น
ลงจนแน่น ไม่ฟุ้งซ่านกระสับกระส่าย"¹ สภาพจิตเช่นนี้เอื้อให้สามารถ "พิจารณา
สังขารธรรมโดย อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ปัญญานั้นแก่กล้าขึ้นทุกชั้น ๆ"²

...เมื่อปัญญาบังเกิดมีในสันดานแล้วก็จะปราศจากหลง... เห็นบาป เห็นบุญ เห็นคุณ
เห็นโทษ เห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา... จะยินดีที่จะบำเพ็ญสมาธิปฏิบัติวิสุทธิเป็นลำดับ ๆ
ขึ้นไป ครอบงำถึงญาณทัสนวิสุทธิ ตัดกองกิเลสแปดสมุจเฉทปหาน ลีนทุกขสันถย
ลีนโศกเศร้าสะอื้นอาลัยทั้งปวง...³

✓ จากที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่าหลักการของพุทธศาสนาที่ได้รับการเน้นในรัชกาล
ที่ 1 คือหลักพุทธธรรมที่ว่า มนุษย์มีความทุกข์ แต่มีคุณสมบัติคือปัญญาและยังได้เกิดมาพบ
พระพุทธศาสนาจึงสามารถบรรลุนิพพานได้ วัตรปฏิบัติที่จะให้สำเร็จพระนิพพานธรรมได้
แก่การบำเพ็ญทาน การรักษาศีลและการสั่งสมปัญญาพิจารณาสภาวะต่าง ๆ ตามที่เป็นจริง
จนขั้นสันดานประกอบไปด้วยกุศลมูล คืออโลภะ อโทสะ อโมหะ และประกอบแก่กุศลกรรม
คั้งนั้นสิ่งที่มีมนุษย์ควรจะทำในชาตินี้ก็คือ "มีปัญญา...พิจารณาพระไตรลักษณ์ญาณ แล
บรรเทาทรมาณจิตโรละ โทสะ โมหะ ให้น้อยในสันดาน"⁴ ด้วยวัตรปฏิบัติที่ได้กล่าว
มาข้างต้นนั้น

"ไตรโลกวินิจจยถา" เน้นวัตรปฏิบัติที่ประกอบด้วยปัญญาหรือความเข้าใจ
อย่างมากถึงความว่า "ผู้มีปัญญาพิจารณาเห็นยุคควรด้วยพระพุทธรวจนะแล้วจึงเอาปฏิบัติ

¹ เรื่องเดียวกัน, 3 : 274.

² เรื่องเดียวกัน, 3 : 276.

³ เรื่องเดียวกัน, 2 : 257.

⁴ หอสมุดวชิรญาณ หมวดธรรมคดี หมู่ ไตรภูมิโลกวินิจัย เลขที่ 1 คู่ 107
มัตที่ 2 ชื่อ ไตรภูมิโลกวินิจัย เล่ม 1.

ตาม¹ "เมื่อมีสติปัญญา...จะนี่แล้ว ขนทั้งปวงนั้นก็เว้นจากปาณาติบาตทินนาทาน สมาทานศีล 5 ประการไว้ในชั้นสันดานแห่งตนๆ"² "เมื่อแลโทษจิตรบังเกิดในชั้นสันดานแล้ว ฟังฉลาดชมอารมณ์ให้สงบลงด้วยปัญญา"³ "ท่านผู้มีปัญญาพิจารณาเห็นผลานิสงส์แห่งกุศลสุจริตนั้น ฟังยินดีปรึการักษาสุจริตไว้ให้บริบูรณ์ในสันดาน"⁴ และ "ถ้ามีชีวิตคือปัญญาอยู่แล้ว ก็อาจเป็นที่พึ่งแก่ตน อาจเป็นที่พึ่งแก่บุคคลอื่น"⁵

หลักการของพุทธศาสนาที่กล่าวมานี้จะ เป็นรากฐานของความคิดทางการเมือง ซึ่งขนชั้นนำในรัชกาลที่ 1 สถาปนาขึ้นเป็นอุดมการณ์ของรัฐอันเป็นอุดมการณ์ที่เน้นถึงภารกิจของกษัตริย์ซึ่งประกอบด้วยปัญญาและความกรุณา ทรงสั่งสอนและดูแลให้คนทั้งหลายละเว้นอกุศลกรรม และประกอบแต่กุศลกรรมเพื่อจะได้บรรลุอุดมคติของชีวิตในท้ายที่สุด ดังจะกล่าวละเอียดข้างหน้า

พุทธศาสนากับความคิดทางการเมือง

เมื่อสถาปนารัฐนโกลินทร์ขึ้นเป็นศูนย์กลางของจักรวรรดิแล้ว ขนชั้นนำได้สถาปนาความคิดเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองกับประชาชน เพื่อเป็นอุดมการณ์ของรัฐ ในการนี้แม้จะเป็นการสถาปนาระบบความคิดทางการเมืองอันเป็นอุดมการณ์ของรัฐให้เป็นรูปเป็นร่างขึ้นมาใหม่ แต่มรดกทางวัฒนธรรมจากรัฐเดิมก็ทำให้ความคิดทางการเมืองนี้มีส่วนสัมพันธ์ทั้งโดยทางตรงและโดยทางอ้อมกับความคิดทางการเมืองที่มีมาก่อน

¹ หอสมุดวชิรญาณ, หมวดธรรมคดี หมายเหตุไตรภูมิโลกวิจิตร เล่ม 25 คู่ 107 มัดที่ 5 ชื่อ ไตรภูมิโลกวิจิตร เล่ม 25.

² พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวิจิตรกถา ฉบับที่ 2, 1 : 92.

³ หอสมุดวชิรญาณ, หมวดธรรมคดี หมายเหตุไตรภูมิโลกวิจิตร เล่ม 16 คู่ 107 มัดที่ 4 ชื่อ ไตรภูมิโลกวิจิตร เล่ม 16.

⁴ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวิจิตรกถา ฉบับที่ 2, 1 : 102.

⁵ เรื่องเดียวกัน, 1 : 408.

พุทธศาสนากับความคิดทางการเมือง ก่อนสมัยรัตนโกสินทร์

ความคิดทางการเมืองของชนชั้นนำแห่งราชอาณาจักรในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาผูกพันอยู่กับพุทธศาสนามานาน ย้อนกลับไปสู่สมัยสุโขทัย พระเจ้าลิไทโปรดฯ ให้สร้างศิลาจารึกซึ่งมีเนื้อความว้าวุ่นของพระองค์เป็น "รัฐมณฑลกว้างขวาง"¹ พระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระโพธิสัตว์² "ปรารภนาเป็นพระพุทเจ้าเพื่อนำสัตว์ทั้งปวงข้ามไตรภพ"³ "ในทานบารมีก็เหมือนพระเวสสันดร ในปัญญาบารมีก็เหมือนพระมโหสถ ในศีลบารมีก็เหมือนพระสีลวราช... ทรงรัฐสภาวะแห่งพระไตรปิฎก"⁴ พระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นพระโพธิสัตว์นี้ ทรงได้รับการสมมุติขึ้นเป็นมหาธรรมราชาธิราช "พระยาทั้งหลายอันเป็นมิตรสหาย อันมีในสี่ทิศนี้ แต่งกระยาตงววย ของฝากหมากปลามาไหว อันยัดยัญอุกนิเชกเป็นท้าวเป็นพระยา จึงขึ้นชื่อศรีสุริยวงศ์มหาธรรมราชาธิราช"⁵ อุดมคติของความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับคนภายในรัฐในสมัยพระเจ้าลิไทมีลักษณะดังนี้

1 "จารึกหลักที่ 93" ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 4 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2508), หน้า 54-55.

2 "จารึกหลักที่ 6" ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 1 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2521), หน้า 102.

3 "จารึกหลักที่ 4" ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 1, หน้า 83.
พระโพธิสัตว์คือผู้ตั้งความปรารภนาพุทธภูมิ.

4 "จารึกหลักที่ 6" ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 1, หน้า 101.

5 "จารึกหลักที่ 3" ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 1, หน้า 61.

... ฝูงเป็นท้าวเป็นพระยา เบื้องตะวันออกตะวันตก หัวนอนตื่นนอนต่างคนต่างมีใจ
ใครใจรัก เงามกุณชันชัยศรี เสวตฉัตรมายักษ์ยูกิเฮกให้ เป็นท้าวเป็นพระยา ทั้งหลาย
จึงสมมติขึ้นชื่อศรีสุริยวงศ์รามมหาธรรมราชาธิราช เสวยราชย์ชอบด้วยศัพทพิชราช-
ธรรม รูปราณีแกไฟรฟ้าชาวไทยทั้งหลาย เห็นชาวทวนบุไครพิน เห็นสินทวนบุไครเคียด
พวยไวกแกลก พิตายไวกแกลก... ผู้ใดคิด... บหอนชาทัน... สักตาบ... ไคชาเล็ก
ชาเล็ก... บขาศี ยอมเอามาเลี้ยงมาขุน... ออกเน้ออกใจแกอันผู้เพิงเคียด... เพื่อ
จัก... จงเป็นพระพุทธรูป จงจักเอาฝูงสัตว์ทั้งหลายขามสงสารทุกขนี้...¹

จะเห็นได้ว่าในสมัยสุโขทัยเน้นความคิดที่ว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระโพธิ-
สัตว์ซึ่งเป็นธรรมราชาธิราช ทรงปกครองคนทั้งหลายในรัฐโดยปราศจากอกุศลเจตนา
ทรงกันขามทรงปกครองด้วยกุศลเจตนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งทรงตั้งประเด็นที่จะเป็น
พระพุทธรูปเพื่อช่วยโยคนทั้งหลายพ้นทุกข์

เป็นที่น่าสังเกตว่าความคิดเกี่ยวกับจักรพรรดิได้รับการบรรยายโดยละเอียดใน
"ไตรภูมิพระร่วง"² แต่ปรากฏว่าพระมหากษัตริย์แห่งสุโขทัยไม่เคยอ้างพระองค์เป็น
จักรพรรดิเลย ต่างกับพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา ซึ่งแม้ว่าจะรับเอาคติธรรมราชา
ธิราชเอาไว้³ แต่คติจักรพรรดิและจุลจักรพรรดิได้รับการเน้นอย่างมาก ดังปรากฏว่า
พระนามของพระมหากษัตริย์อยุธยาที่ปรากฏใน กฎหมาย วรรณกรรม และจารึก มักมีสร้อย

¹"จารึกหลักที่ 5" ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 1, หน้า 92-93.

²พระญาณโศภิต ไตรภูมิพระร่วง (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2515),
หน้า 93-144.

³"พระไอยการอาชญาหลวง มาตรา 13" กล่าวว่า "พระบาทสมเด็จพระเจ้า
เอกาทศรถธิศร บรมนารถบรมบพิตรพระพุทธิเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงศัพทพิชราชธรรมอนันตสัมภารา-
ดิเรกเอกฉัตรสิริวงษ์วิสุทธิพุทธชาวงกูบรมบพิตร... พระองค์ตั้งพระไทยมาเพ็ญพระทานบารมี
ปรารถนาพระโพธิญาณ จะข้ามสรรพสัตว์ให้พ้นจากสงสารโดยอภัยทุกข์จะให้ให้สุขแก่ไพร่ฟ้า
ข้าแผ่นดินในขอบสันตเสมาอาณาเขต" (โปรดคู้ "พระไอยการอาชญาหลวง มาตรา 13"
กฎหมายตราสามดวง, หน้า 479.

พระนามว่า "บรมมหาจักรพรรดิ" หรือ "จุลจักรพรรดิ" อยู่เสมอ¹

อันที่จริงคติธรรมราชาธิราชหรือธรรมิกราชาธิราชกับคติจักรพรรดิ ต่างก็เน้นความเป็นใหญ่เหนือกว่าราชาอื่น ๆ หากแต่คติธรรมิกราชาธิราชเน้นลักษณะภราดรภาพระหว่างธรรมิกราชาธิราชกับราชาอื่น ๆ มาก พระยาสิทธิไธได้รับการอภิเษกเป็นธรรมราชาธิราชโดย "พระยาทั้งหลายอันเป็นมิตรสหาย" แต่จักรพรรดินั้น "ชเป็นเจ้าเป็นนายแก่คนทั้งหลาย"² คติจักรพรรดิเน้นความมีพลังอำนาจเหนือกว่าราชาอื่น ๆ ของจักร-

¹โปรดดู "พระไอยการกรมศึกดิ มาตรา 1", "พระไอยการลักษณะรับฟ้อง มาตรา 1", "พระไอยการลักษณะรับฟ้อง มาตรา 32", "พิธีทูลคำน้ำลุยเพลิง มาตรา 1", "พระไอยการลักษณะฉัวเมีย มาตรา 1", "พระไอยการลักษณะทหาษ มาตรา 1", "บ้าน-แผนกพระไอยการลักษณะ", "บ้านแผนกพระไอยการลักษณะมรดก" "บ้านแผนกพระไอยการลักษณะกู่หนี่", "บ้านแผนกพระไอยการเบคเสร์จ" กฎหมายตราสามดวง หน้า 93, 192, 203, 229, 276, 312, 337, 346, 363, 379. ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค 1, หน้า 32. จิตร ภูมิศักดิ์, โองการแข่งน้ำและข้อคิดใหม่ในประวัติศาสตร์ไทย ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดวงกมล, 2524), หน้า 391.

²พระยาสิทธิไธ, ไตรภูมิพระร่วง (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2515), หน้า 141.

พรรคคืออย่างชัดเจน ทรงมี "กำลังรีพลโยธา" มากไพศาล¹ ทรงมีจักรแก้ว ช้างแก้ว และม้าแก้ว ซึ่งจะนำเสด็จพระมหากษัตริย์พรตวิราชเจ้าและรีพลทั้งหลายไปยังทวีปต่าง ๆ โดยรวดเร็ว²

...พระยาใหญ่ก็ดี น้อยก็ดี แลจะอาจสามารถแลจะแต่งเครื่องสรรพยุทธ์ แลจะมารบพุ่งควยพระญามหาจักรพรรดิราชผู้นั้นมีอาจสามารถเพื่อจะทำใดเลย เทียบยอมมีใจใคร่ใจรักชกชวนกันมานบนาไหวมาเฝ้าเห็นองค์สมเด็จพระญามหาจักรพรรดิราชเจ้า...ชวนกันมาไหวนบเคารพยำเียงแดสมเด็จพรมหากษัตริย์พรตวิราชเจ้านั้น... แลแล้วก็ถวายตัวเป็นข้าพญามหาจักรพรรดิราชผู้นั้นทุกคนแล...³

เนื่องจากเขตแกนกลางของราชอาณาจักรอยุธยาตั้งอยู่ในบริเวณที่มีการสังสมวัฒนธรรมอันซับซ้อนหลากหลาย ทำให้มีการผสมผสานของความคิดเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์จากศาสนาต่าง ๆ ทั้งพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ การผสมผสานของความคิดเกี่ยวกับกษัตริย์เช่นนี้เห็นได้ชัดจากพระนามของพระมหากษัตริย์ในพระราชกำหนดบทพระไอยการต่าง ๆ เป็นต้นว่า "พระไอยการอาชญาหลวง" พ.ศ. 1895 พระมหากษัตริย์ทรงพระนามว่า "สมเด็จพระเจ้ารามาชินคินทร์ศรีสุรินทรบรมจักรพรรดิสรบวรธรรมิกมหาราชาธิบดีราชชาติหรินอินทรเคไชโยม ไหมยสุริยสวรวยาเทพาคิเทพภูวนารถบรมบาทพิตรพระพุทธิเจ้าอยู่หัว"⁴ "พระไอยการพระมศักดิ์" พ.ศ. 2136 พระมหากษัตริย์ทรงพระนามว่า "พระบาทสมเด็จพระเอกาทศวรรดิศวรบรมนารถบรมพิตรพระพุทธิเจ้าอยู่หัวผู้ทรงพิพิธราชธรรมอนันตสมภาราคิเรกเอกอุคมบรมพุททวงกูรจุลจักรพรรดิธรรมิกกราชาธิบดีราช"⁵

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 105.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 119-131.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 108-109.

⁴ "บ้านแพนง พระไอยการลักษณะอาชญาหลวง" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 472-473.

⁵ "พระไอยการพระมศักดิ์ มาตรา 1" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 93.

"ศิลาจารึกวัดจุฬามณี พิษณุโลก" ซึ่งสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2223 ถวายพระนามสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถว่า "พระศรีสรรเพชญ์สมเด็จพระรามาธิบดีศรีสุนทรบรมมหาจักรพรรดิศรราชธิราชราเมศวรบรมนิกราชเคโชชัยบรมเทพาคิเทพตรีภูวนาธิเบศร์โลกเชษฐวิสุทธิมกุฎพุทธางกูร บรมจักรพรรดิศรรวมิกราชาธิราชอันประเสริฐ"¹ บางครั้งก็เป็นการผสมผสานเฉพาะคติจักรพรรดิกับบรมนิกะมหาราชาธิราชของพุทธศาสนาเท่านั้น ดังปรากฏในพระไอยการอาชญาหลวงว่า "พระมหาจักรพรรดิศรบรมนิกะมหาราชาธิราชพระเจ้าอยู่หัว"²

เมื่อถึงปลายอยุธยา กติจักรพรรดิและบรมนิกราชาธิราชยังคงมีอิทธิพลมาก ศุภอักษรอักษรมหาเสนาบดีกรุงศรีอยุธยาไปถึงอักษรมหาเสนาบดีสังกาดถวายพระนามสมเด็จพระเจ้าบรมโกศว่า

...สมเด็จพระศรีภพโลกมกุฎอุคมบรมนิกะรวรวงศ์สุริเยนทร์... มหันตมหาจักรพรรดิศร บวรราชาธิราชนารถนายกคิโลก จุชานรามนิกะอภิวันทอนันตบุษิต มหิพินารายณอบุคคิสิทิสาคิ เรกอเนกจตุรงคพล พหลอจลสุริโยทิตอมิตเคชา เอกาหศรพหุอิศวร บรมนารถบรมนิกะ...

ใน "คำให้การชาวกรุงเก่า" ก็ถวายพระนามสมเด็จพระที่นั่งสุริยามรินทร์ว่า "บรมราชาธิราชรามาธิบดีศรีซึ่งปัจจุจันมหาจักรพรรดิบรมคิโลกนาถ... อนันตคุณวิบุลย์สุนทรบรมนิกราช

¹ ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาคที่ 1, หน้า 32-33.

² "พระไอยการลักษณะอาชญาหลวง มาตรา 106" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 505.

³ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ, เรื่องประติษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในสังกาทวีป คณะสงฆ์พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระเมรุพระศพสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์, (ม.ป.ท., ม.ป.ป.) 2503 หน้า 211-212.

...องค์ปัจจุบันทางบูร^๑

จะเห็นได้ว่าในปลายอยุธยา คติเกี่ยวกับรัฐขนาดใหญ่ที่มีพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นจักรพรรดิหรือธรรมิกราชาธิราชปกครองยังคงดำรงอยู่ อย่างไรก็ตามเข้าใจว่าความคิดเกี่ยวกับระบบการเมืองดังกล่าวคงไม่เป็นรูปเป็นร่างอย่างชัดเจน ในปลายอยุธยามีความคิดทางศาสนาหลากหลายชาติเอกภาพ^๒ น่าจะทำให้ความคิดทางการเมืองซึ่งผูกพันอยู่กับความคิดทางศาสนาอย่างลึกซึ้งพลอยหลากหลายชาติเอกภาพไปด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในปลายอยุธยามีความขัดแย้งทางการเมืองสูงมาก^๓ ทำให้พระมหากษัตริย์ไม่อยู่ในฐานะที่จะสถาปนาความคิดทางการเมืองที่เป็นระบบเพื่อเป็นอุดมการณ์ของรัฐได้ สิ่งสำคัญที่ราชสำนักในปลายอยุธยาจับไว้จึงได้แก่สัญลักษณ์ต่าง ๆ ของความคิดเกี่ยวกับรัฐและกษัตริย์ตามคติพุทธศาสนา ทั้งยังมีลักษณะของพิธีกรรมอยู่มาก ความคิดเกี่ยวกับกษัตริย์ที่มีลักษณะดังกล่าวนี้ปรากฏในหลายที่ เป็นต้นว่า "ศิลาจารึกวัดป่าโมก อ่างทอง" พ.ศ. 2271 กล่าววา

...พระบาทพระศรีสุธรรม พระญสมเด็จเอกาทศกัณฑ์ศิวบรมนารุญบรมพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว พระเจ้าปราสาททอง พระเจ้าช้างเนียม พระเจ้าช้างเผือก ทรงทศพิธราชธรรม กอปรด้วยพระเดชฤทธิสิทธิศักดิ์เกษมศิริภัสสงหาร วิชาดีวิสุทธ อุดมบรมจักรพรรดิษรรธรรมิกราชาธิราชอันประเสริศ...^๔

"ศกอักษรอักษรมหาเสนาบดีไทยมีไปถึงอักษรมหาเสนาบดีลังกา" พ.ศ. 2299 บรรยายเกี่ยวกับพระราชกรณียกิจของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศว่า

^๑คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์, หน้า 159.

^๒โปรดคูปที่ 1.

^๓โปรดคูปที่ 1.

^๔ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค 1, หน้า 56.

ไปสู่การบรรลุอุดมคติของชีวิตไม่

พระราชกำหนด พ.ศ. 2283 ก็ประกาศถึงพระราชอำนาจของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศซึ่งมีลักษณะเป็นอำนาจศักดิ์สิทธิ์ โดยไม่ได้อ้างรากฐานของพระราชอำนาจจากการทำหน้าที่ใด ๆ ต่อสังคมเช่นกัน ดังความว่า

...อนึ่งแผ่นดินเป็นใหญ่แต่สมเด็จพระมหากษัตริย์ คุ้มเหตุว่าพระมหากษัตริย์เจ้านั้นเป็นสมมุติเทวดาจะใหญ่ใหญ่เป็นผู้น้อย ผู้น้อยเป็นผู้ใหญ่ก็ใด ถ้ามสมเด็จพระมหากษัตริย์มีพระราชโองการควยก็ถึงใต ๆ ก็คือคัจฉาขวานฟ้า ถึงมาทว่าตาถูกตองคนไม่แลดูเขามืออาจสามารถทนทานใด ยอมจะหักทำลายไป ถ้าจะมีพระราชโองการตรัสสั่งให้หามสิ่งใดก็ขาดเป็นสิทธิ์นั้น...

¹ "พระราชกำหนดเก่า มาตรา 50" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 685
 กฎหมายนี้เน้นถึงความเป็น "สมมุติเทวดา" ของพระมหากษัตริย์ในแง่ที่ทรงมีพระราชอำนาจอันศักดิ์สิทธิ์ ในรัชกาลที่ 1 ได้มีการให้ความหมายใหม่แก่คำนี้และเน้นความเป็นสมมุติเทวดาของพระมหากษัตริย์ในแง่ของการมีอำนาจด้วยปัญญา ดังมีความใน ไตรโลกวิจิตร ฎีกา ฉบับที่ 1 ว่า "สมมุติเทวดานั้น คือบรมจักรมหาจักรจุลจักร แดมหากษัตริย์ราชอันประเสริฐ แดพระราชวงษานุวงษน้อยใหญ่มีพระราชโอรสแลพระอรรคมเหสี เป็นต้น ก็ชื่อว่าสมมุติเทวดา... อนึ่งพุทธอุปถัมภ์พิคาพุทธมานคาคูบาสกอุบาสิกาอันตั้งอยู่ในที่บริจากทาน แดรักษาศีล 5 ศีล 8 ศีล 10 ประการ เป็นนิจ ก็นับเข้าในสมมุติเทวดา อันหนึ่งพระบาทในสังคาสตราว่าพระพิคาแลพระมานคาคูเป็นบุพการีมีปรกติกะทำคุณให้แก่บุตรธิดาชายหญิงเป็นบุพเทวดา ควรที่บุตรชายหญิงจสมาคารวะต่อบุคคลสนองคุณอยู่ทุกเมื่อ เหมือนหนึ่งเป็นเทวดาก็นับว่าเป็นสมมุติเทวดาเหมือนกัน จึงมีคำโจทว่า บุคคลเกิดเป็นมนุษย์คติในตระกูลต่าง ๆ เหตุตั้งถาจึงชื่อว่าเทวดาวิสัยว่า เทวดานี้แปลเป็นสามัญสัพพสมควยพระบาทในจักรวาลพิปะนั้นว่า บุคคลผู้ใดมีใจปรารถนามิให้ซำศึกผจลได้ควยอุปบายปัญญา แดปรารถนาเป็นใหญ่ในอิสริยยสมบัติผู้้นชื่อว่า เป็นเทวดา" (หอสมุดวชิรญาณ หมวคชร มคคี่ หนูไกรภูมิโลกวิจิตร ฉบับที่ 15 ฎีกา 107 มัดที่ 4 ชื่อ ไกรภูมิโลกวิจิตร เล่ม 15).

ความหลากหลายของความคิดเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ที่ดำรงอยู่ในปลายสมัยอยุธยาปรากฏให้เห็นชัดเจนใน "คำให้การชาวกรุงเก่า" ซึ่งความหลากหลายนี้สะท้อนให้เห็นว่าชนชั้นนำในปลายอยุธยาไม่ประสบความสำเร็จในการสถาปนาอุดมการณ์ทางการเมืองที่เป็นระบบให้เป็นที่ยอมรับร่วมกันของ "ชาวกรุงเก่า" ด้วย พระมหากษัตริย์บางพระองค์ในทศวรรษของ "ชาวกรุงเก่า" มีบุญญาภิหารและมีอิทธิฤทธิ์มากเช่น สมเด็จพระนารายณ์ และสมเด็จพระเจ้าเสือ¹ ขณะเดียวกันกลับมีความทรงจำเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมว่า

...บรรดาข้าราชการทั้งปวงจึงยกพระเจ้าทรงธรรม... ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินถวายพระนามว่าพระเจ้าทีโลกนาถ... ทรงรอบรู้พระไตรปิฎกมาก ทรงพระราชมัทธาเลื่อมใสในพระพุทธานุศาสนายิ่งกว่ากษัตริย์ก่อน ๆ ทรงสมทานศีล... ทรงพระอุตสาหะบอกพระไตรปิฎกแก่ภิกษุและสามเณร ทรงเล่าเรียนพระกรรมฐาน คดีที่ถึงประหารชีวิตทรงลดหย่อนผ่อนโทษเบาลง... คดีที่เบาก็โทษพระราชมัทธาเสียที่เดียว และพระเจ้าทีโลกนาถนั้นทรงพระอุตสาหะเสด็จขึ้นไปมัสการพระพุทธรูปไม้โคราช ครั้นต่อมาทรงเห็นว่าลำบากแก่ข้าราชการนัก นาน ๆ จึงจะเสด็จครั้งหนึ่ง...²

เป็นที่น่าสังเกตว่าถึงแม้ "ชาวกรุงเก่า" จะมีความคิดทางการเมืองในลักษณะที่เห็นว่าพระมหากษัตริย์มีอยู่หลายแบบ แต่สิ่งที่ "ชาวกรุงเก่า" ถือว่าเป็นความดีของพระมหากษัตริย์ ไม่ว่าจะเป็นพระมหากษัตริย์ที่เด่นในทางใด ก็คือ การเป็นพระมหากษัตริย์ที่ไม่ทรงยินดีในการสงคราม "ชาวกรุงเก่า" บรรยายถึงสมเด็จพระเจ้าเสือว่า "มิได้มีพระทัยยินดีที่จะทำศึกสงครามให้ไต่ความลำบากแก่ไพร่บ้านพลเมือง"³ และบรรยายถึงรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศว่ามีไต่ทำศึกกับประเทศใดเลย มีแต่ให้ทำไมตรี มีเมืองถวายบรรณาการ 50 เมือง เป็นพระราชไมตรี 50 เมือง⁴ ทั้งนี้ "ชาวกรุงเก่า" มี

¹ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์, หน้า 127, 131.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 100-101.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 131

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 154.

ความคิดว่า

...ตามประเพณีพระมหากษัตริย์แล้ว ย่อมตั้งพระทัยที่จะบำรุงไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินให้อยู่เย็นเป็นสุข และแม้พระราชอาณาจักรใญ่กว้างขวางโดยยุดิธรรม ถึงคราวจำเป็นที่จะทำศึกสงครามปราบปรามบ้านเมืองหรือป้องกันชาติศัตรู ก็ต้องผันผ่อนท่าแต่ที่จำเป็น อย่าให้ถึงแก่ให้ไพร่บ้านพลเมืองได้รับความเดือดร้อนมากเกินไป...¹

กรุงศรีอยุธยาในทรณะของ "ชาวกรุงเก่า" จึงหาได้เป็นศูนย์กลางของจักรวรรดิที่พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจแผ่ออกไปทั้งสิ้น แต่มีฐานะเท่ากับกรุงอังวะ และ

...สมควรกรุงศรีอยุธยาจะกระทำสัมพันธไมตรีกับประเทศพม่าควยเป็นแดนคู่กันใหญ่... ราชทูตพม่าทั้งสองพระนครจะไคไปมาค้าขายถึงกันให้เป็นประโยชน์แกบ้านเมืองทั้งสองฝ่าย สองพระนครจะไคมีกำลังบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองถาวรสืบไปจนตลอดกาลปาวสาน...²

ความคิดทางการเมืองของ "ชาวกรุงเก่า" ดังกล่าวมานี้แม้ไม่อาจกล่าวได้ว่าเป็นตัวแทนของคนในปลายอยุธยาทั้งหมด แต่ก็สะท้อนให้เห็นความหลากหลายและขาดเอกภาพของความคิดทางการเมืองในปลายอยุธยาได้เป็นอย่างดี³

✓ความคิดทางการเมืองอันหลากหลายขาดเอกภาพในช่วงปลายอยุธยาเป็นมรดกตกทอดมาสู่สมัยต่อมา การผสมผสานระหว่างคติเกี่ยวกับกษัตริย์แบบพุทธและแบบฮินดูยังคงสะท้อนให้เห็นจากพระนามของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีในเอกสารราชการ เช่นใน

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 165.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 66-67.

³ คนส่วนใหญ่ในสมัยธนบุรีและรัชกาลที่ 1 มีชีวิตอยู่มาแต่สมัยปลายอยุธยา คงจะมีความคิดทางการเมืองอันหลากหลายขาดเอกภาพเช่นนี้อยู่ เข้าใจว่าเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้มีความพยายามที่จะสถาปนาความคิดที่เป็นระบบและมีเอกภาพขึ้นมาแทน

พระราชโองการตั้งพระเจ้านครศรีธรรมราช พ.ศ. 2319 ออกพระนามว่า
 "พระบาทสมเด็จพระเอกาทศรถ อิศวรบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ทรงทศพิธ-
 ราชธรรม อนันตสัมภาราคีแรกเอกอุมบรมจักรพรรดิ ศูนย์ธรรมิกราชบรมนาถบรมบพิตร
 พระพุทธเจ้าอยู่หัว"¹ อย่างไรก็ตามเห็นได้ชัดว่าทรงเน้นภารกิจของพระองค์ในฐานะ
 จักรพรรดิหรือธรรมิกราชาธิราชตามคติพุทธศาสนา ศุภอักษรเสนาบดีกรุงธนบุรีถึงเสนา
 บดีกรุงศรีสัตนาคณหุตใน พ.ศ. 2317 ประกาศว่า

...อันพระเคยเคษานุกาพแผ่ไปถึงมอญลาวแล้ว พญาจำบ้าน พญาลำพูน แลลาว
 แวนแควนเมืองเชียงใหม่เมืองลำพูนทุกตัวมิภักดี มาพมาเสียบ ขอเป็นข้าขอบขัณฑ์
 เสมาพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวสิ้น... อันพระเคยเคษานุกาพทุกวันนี้ก็อุปประ
 ควยวิหยาคุณ ปิยาคุณ อุเบกขาประคองหนึ่งทรงจักแถวพระชั้นทุแถว ขามเสียบซึ่งท้าว
 พระญามหากระษัตริย์ในสกลชมพูทวีป... แต่ไพร่เมืองลาวเขาสู่พระบรมโพธิสมภาร
 ประมาณหมื่นหนึ่งแล้ว...²

ในปีเดียวกันนี้ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้สมเด็จพระสังฆราชและ
 พระราชาคณะมีสมณสาส์นตอบสมเด็จพระสังฆราชเวียงจันทร์ ในสมณสาส์นนี้บรรยายว่า
 สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี

...ทรงพระกรุณาโปรดฯ ตั้งพระราชาบริหารในท่ามกลางสังฆราชาคณทั้งปวงว่า
 แดกก่อน... ใดแจ้งข่าวว่าพมาพมรายอาชกรรม คมพวกพตมาทำปะไลยหากการขมเหง
 เบียดเบียนกรุงศรีสัตนาคณหุตนั้นนอยกฐะมอลหทัยนักควยทาทางที่จะทำนุกบารุงกรุง
 ศรีสัตนาคณหุตแลวรพุทธศาสนาที่มิได้ทางที่... สมเด็จพระมหากระษัตริยาธิราชเจ้า
 กรุงเทพมหานคร อันทรงพระราชอุคษาหะกรรณาญาณบำรุงพระพุทธศาสนาคิดแปลง
 สัตว์โลกทั้งปวงให้ตั้งอยู่ในคลองธรรมอันดี แลฝ่ายคณะสงฆ์ทั้งปวงอันรักภษาพระ
 พุทธศาสนาอันอยู่ในแวนแควนกรุงเทพมหานครก็ทรงพระกรุณาสั่งสอนให้เล่าเรียน

¹ "เรื่องตั้งเจ้าพระยาธรรมราชา" ประชุมพงศาวดาร เล่ม 2,
 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2506), หน้า 202.

² กรมหลวงนรินทรเทวี, "จดหมายเหตุความทรงจำ...", (กรุงเทพ-
 มมหานคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2501), หน้า 363-364.

พระปภาโมกขสูวร ขึ้นปากขึ้นใจทูลพระบาทแลเนื้อความให้ปฏิบัติตามพระวิไณย
 สู่โหวาท แลว่าประสาตสูงสอนถวายพระธรรมอันเป็นใจพระไตรปิฎกทั้ง 3...
 ฝ่ายฆราวาสราชบรรพตชเลา ผู้โคหมีโคตงอยู่ในสังฆกรรม ทำให้แผ่นดินจุลาจลทรง
 พระกรุณาคิดแปลงสั่งสอนทรมานให้อยู่ในสังจุจริตกรรมบวรราชประเพณี...¹

ตอนท้ายของสมณสาส์นนี้ชี้ให้เห็นว่า "สมเด็จพระสังฆราชากรุงศรีสัตนาคนหุตถวายจิวร
 สภาฏกับปาสิกพัทโรโกไสยภัตกรรมโคตัก เป็นชั้นขตามพระวิไณยทุกขบัญญัตินั้น ครองจะเป็น
 อามัตติ"² ทางกรุงธนบุรีจึงโคส่ง "น้าจิวรกับปาสิกภัต...ถวายมาเป็นหย่างให้พระ-
 สังฆราชราชิตีครองแล้ววากดาวพระสงขท่งปวง ให้ทรงจิวรตัดเป็นชั้นขคหหย่างสงขถวาย
 มา...จึงโคชื่อว่าท่านุกับำรุงบวรพุทธศาสนาในกรุงศรีสัตนาคนหุตเป็นแท้"³ เป็น
 การแสดงโดยนัยว่า "กรุงเทพมหานคร" โคบำรุงรักษาพระพุทธศาสนาที่บริสุทธิ์ เป็นศูนย์
 ของแบบธรรมเนียมอันถูกต้องเมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยานครศรีธรรมราช
 เป็นพระเจ้านครศรีธรรมราชใน พ.ศ. 2319 ก็ทรงพระกรุณาพระราชทานพระโหวาทสั่ง
 สอนกษัตริย์แห่งนครศรีธรรมราชว่า

...ควรพระเจ้าชั้นพลีมา ปลงราชหตุยเตียงลงในจตุปารีสุทศศีล บังคับบัญญัติกิจการ
 ราชการแผ่นดินตามบวรประเพณีกษัตริย์สืบมาอาอาสัจจาธรรม อีกประการหนึ่งควร
 บำรุงคันถธุระวิปัสณาธุระ พระไตรปิฎกขึ้นไว้ในสมณพราหมณาจารย์กุลบุตรเลาเรียน
 จะโคเป็นบุญแห่งอาตมสืบไป อีกประการหนึ่งควรตรวจตราดูพระพุทธรูป พระสถูป
 พระเจดีย์ พระศรีมหาโพธิ พระวิหาร การเบรียญ วัดวาอารามแห่งโคขำรคปรักุหัก
 ฟังเศราหมองอยู่นั้นควรซ่อมแปลงทำนุบำรุงปฏิสังขรณ์ขึ้นในทรง เรื่องก็จะเป็นบุญแห่ง
 อาตมภาพสืบไป วามาทั้งนี้เป้นปลาย ควรปลงราชหตุยลงในจตุปารีสุทศศีล เป็น
 อาทิ ไทกอปรควยศีล 5 ศีล 8 ศีล 10 เป็นปลายมาคหมายอภิญาอยู่ในไตรสรณาคม
 ก็อาจจะทำจิตเสียบโคซึ่งภัยอภัยท่งปวง...⁴

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 389-390.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 392.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 393.

⁴ "เรื่องตั้งเจ้าพระยานครศรีธรรมราช", ประชุมพงศาวดาร เล่ม 2, หน้า

พระโอรสท้าวแสนในลักษณะเช่นนี้ไม่ปรากฏให้เห็นในเสนาเนากฎแต่งตั้งพระยาไชยาธิ-
เบศร์ เป็นเจ้าพระยาศรีธรรมมาโสกราช พ.ศ. 2285 สมัยปลายอยุธยา น่าเชื่อว่าเป็น
ความพยายามของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีที่จะเน้นภารกิจของพระองค์ในฐานะจักรพรรดิ
หรือธรรมิกราชาธิราชที่สั่งสอน "กษัตริย์" หรือ "ราชา" ทั้งหลายที่ปกครองประเทศต่าง ๆ
ในจักรวรรดิ

เข้าใจว่าฝ่ายพระราชกษัตริย์ในสมัยธนบุรีคงจะเน้นในความเป็นพระโพธิสัตว์ซึ่ง
เป็นธรรมิกราชาธิราชของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมาก ใน "คำพระสงฆ์ถวายพระพร
เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี จ.ศ. 1141" มีความว่า

...อันว่าพระมหากษัตริย์ เป็นภูมิใหญ่พงษ์พุทธจักร พระองค์ให้ตกแต่งซึ่งอุบาย-
พยานคร สุกเสมอดารคิงษาสวรรค พระองค์นั้นคือพญาธรรมเลิศโลกย์¹... คว
นลาภในกุศล... จมึพระสัพพัญญุตญาณ... กอประกายอุกฤษฐัญญูล่องคือจะทำโดย
พระองค์เองก็ไค จะแนะสอนใหญ่อื่นท่าก็ไค ถาแมนุเป็นดังนี้ ไซ้อื่นไกล คือองค
พระมหาโพธิสัตว์ อันจุโคตรัสเป็นสมเด็จพระพุทธเจ้าในมหาพิทักษ์ประทับพระศาสนา
ไปโปรดสัตว์ในโลกยนี้... แลพระองค์จะบำเพ็ญพระบารมีทั้งสิบประการ มีทาน
บารมี ศีลบารมี เนกขัมบารมี ปัญญาบารมี วิริยบารมี ชันติบารมี สัจจะบารมี อธิษ-
ฐานบารมี เมตตาบารมี อุเบกขาบารมี เปนอาทิ แลถวายซึ่งทานแก่พระภิกษุสงฆ์
อันทรงศีลคุณอันประเสริค คววจุทัปัจจยทั้งสี่เป็นนิจเนื่องไปหนีไคชาคแล...²

ความคิดเกี่ยวกับจักรพรรดิและธรรมิกราชาธิราชในรัชกาลที่ 1

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทำการพระราชพิธีปราบดาภิเษก
แล้ว สมเด็จพระสังฆราชและพระราชกษัตริย์ผู้ใหญ่ประชุมพร้อมกันคิดขนานพระนามถวาย

¹ พญาธรรมเลิศโลกย์ หมายถึงธรรมิกราชาธิราช.

² หอสมุดวชิรญาณ หมูจกหมายเหตุสมัยกรุงธนบุรี เลขที่ 5 ชื่อ คำพระสงฆ์
ถวายพระพร เรื่องเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี จ.ศ. 1141 (พ.ศ.
2322).

เพื่อจารึกลงในพระสุพรรณบัฏ¹ พระนามนี้สะท้อนถึงการรับมรดกของความคิดเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ที่เกิดจากการผสมผสานระหว่างคติทางพุทธศาสนาและศาสนาฮินดูจากสมัยอยุธยาและธนบุรี แต่ในการสถาปนาอุดมการณ์ของรัฐนั้นราชสำนักได้เลือกสรรมาจากความคิดทางพุทธศาสนา ความเข้าใจเกี่ยวกับคติจักรพรรดิและธรรมเนียมราชาธิราชของพุทธศาสนาในพระศนะของชนชั้นนำในรัชกาลที่ 1 จึงเป็นพื้นฐานให้เข้าใจถึงอุดมการณ์ของรัฐที่ราชสำนักสถาปนาขึ้น

คติจักรพรรดิ

จักรพรรดิตามคติพุทธศาสนาซึ่งเป็นที่รู้จักกันในรัชกาลที่ 1 นั้น ทรงเป็นผู้ปกครองจักรวรรดิอันประกอบด้วยทวีปใหญ่ทั้งสี่โดยที่โคทรง "ชนะแล้วซึ่งมีจามิตรช่าศึก ศัตรูในสกลแผ่นดินทั่วทั้งสิ้นนี้ มีฝั่งมหาสมุทร เป็นที่สุดกำหนดแดนด้วยอันหาอาชญาหมีโค ด้วยหาสาตราอาวุธหมีโคโดยธรรมอันเสมอ"² บัจจัยที่ช่วยให้จักรพรรดิบรรลุถึงชัยชนะในสกลแผ่นดินทั่วทั้งสิ้นเช่นนี้คือแก้วเจ็ดประการ โคแก่จักรแก้ว ข้างแก้ว ม้าแก้ว แก้วมณี-โชติ นางแก้ว ขุนคลังแก้ว ขุนพลแก้ว³ จักรแก้ว ข้างแก้ว และม้าแก้ว เป็นสัญลักษณ์ของพระราชพาหนะที่จะนำเสด็จองค์จักรพรรดิไปยังประเทศต่าง ๆ โดยรวดเร็วตาม

¹พระนามที่จารึกลงในพระสุพรรณบัฏคือ "พระบาทสมเด็จพระบรมราชาธิราชรามาธิบดี ศรีสินทรมหajakพรรดิราชาธิบดินทร์ธรณินทราชาธิราช รัตนากาศภาสกรวงศ์ องค์ปรมาธิเบศร ศรีภูวเนตรวรนาถนายกคิลฉัตรราชาธิอาชาวศรัย สมุหทัยคโรมนต์ สกลจักรวาฬำธิเบนท์ สุริเยนทราชาธิบดินทร์หริหรินทราชาธิบตี ศรีสุวิบูลยคุณอนันนริฎุฎฐิราเมศวรมหันทน์ บรมชรมิกราชาธิราชเคไชไชย พรหมเทพาคิเทพนฤบดินทร์ ภูมินทร-ปรมาธิเบศร โลกเชษฐวิสุทธิ รัตนมงกุฎประเทศ คตามหาพุทธชางกูร บรมบพิตร พระพุทธิเจ้า-อยู่หัว" เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 13-14.

²หอสมุดวชิรญาณ หมูธรรมคดี เลขที่ 12 ตู 107 มัดที่ 3 ชื่อ ไตรภูมิโลก-วินิจฉัย เล่ม 12.

³พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจฉัยกถา ฉบับที่ 2, 1 : 585.

พระทัยปรารถนา¹ แก้วมณีโชติเป็นสัญลักษณ์แห่งการทำมาหากินของราษฎร

...ในราตรี แก้วมณีโชตินั้นก็แจ่มจรัสรัศมีโอภาสนาการ... อาจส่องให้สว่างได้คฤ
กลางวัน... มหาชนชาวพระนครทั้งปวงนั้นตื่นกันว่าเพลากลางวัน ชวนกันประกอบ
การงานต่าง ๆ เป็นคน วาชาวนาไปไถนา หวานพืชชาวกลา พวกพาณิชย์พอลค้าจ้
แจรงรานตลาด คนที่มีศิลปศาสตร์กระทำการต่าง ๆ ตามวิชาของตน...²

นางแก้วนั้นเป็นที่จำเริญพระทัย³ ชุนคลังแก้ว "ก็ให้เจริญพระราชทรัพย์แก่สมเด็จบรม-
จักรพรรดิ ทุกทิววันมิได้วายเว้น"⁴ ส่วน

... ชุนพลแก้วอันอาจให้สำเร็จซึ่งสรรพกิจทั้งปวงนั้นไซ้อื่นไกล คือราชบุตรีผู้ใหญ่
แห่งสมเด็จบรมจักรพรรดิราช... มีปัญญาเฉลียวฉลาดหลักแหลมดวงใจ... ชมชื่นซึ่ง
บุคคลอันร้ายกาจพยายามหาให้เสียหุยศอันร้าย แลยกยอซึ่งบุคคลอันดี สวามิภักดิ์ต่อ
สมเด็จบรมจักรพรรดิ...⁵

จักรพรรดิทรงเป็นบุปผากรองซึ่ง "ประกอบด้วยอิสราภาพ"⁶ คือทรงเป็นใหญ่ใน
ตัวเองไม่ขึ้นต่อใคร และ "พระองค์ตั้งอยู่ในยุคศิขธรรม เป็นพญาธรรม"⁷ กษัตริย์ทั้ง
หลายยอมอ่อนน้อมต่อพระองค์และพระองค์ทรงพระกรุณาพระราชทานพระราชโอรยาทานุ-

¹ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวิจิตรจินดกถา ฉบับที่ 2, 2 : 10-17.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 18.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 19.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 20.

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 20-21.

⁶ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวิจิตรจินดกถา ฉบับที่ 2, 1 : 299.

⁷ หอสมุดวชิรญาณ, อนุกรมคดี เลขที่ 12 ฎ 107 มัดที่ 3 ชื่อ ไตรภูมิโลก-

ศาสน์สั่งสอนกษัตริย์เหล่านั้น¹

พระมหากษัตริย์ที่ปรารถนาจะได้เป็นจักรพรรดิต้องบำเพ็ญจักรวรรดิวัตรซึ่งก็คือ การสงเคราะห์คนกลุ่มต่าง ๆ และสัตว์ทั้งปวงในจักรวรรดิทั้งด้วยการสั่งสอนธรรมและ ด้วยการพระราชทานเครื่องอุปโภคบริโภคให้² ก่อนที่จะบำเพ็ญจักรวรรดิวัตร "ให้ ประพฤติดีในทศกัศกรรรมบท 10 ประการให้บริบูรณ์ในพระบวรราชสันคานก่อน"³ ทศกัศกรรรมบทนี้ประกอบด้วยกายสุจริต 3 คือ เว้นจากการฆ่าสัตว์ตัดชีวิต เว้นจากการปล้นสะดม ลวงล่อฉ้อกระบัดสักทรมณ์และจากกาเมสุมิจนजार และ เว้นจากเสพสุราเมรัย วจีสุจริต 4 คือ เว้นจากมุสาวาท เว้นจากเจรจาหยาบ เว้นจากเจรจาล้อเสียด และ เว้นจากเจรจา คลอกนองเป็นวาจาอันมิเป็นประโยชน์ มโนสุจริต 3 ได้แก่ ไม่โลภที่จะคิดเอาของแห่ง ท่านมาเป็นของตน ไม่ผูกพยาบาท และไม่ถือผิดเป็นชอบ⁴ ทศกัศกรรรมบทจะช่วยให้ พระมหากษัตริย์มีความพร้อมที่จะบำเพ็ญจักรวรรดิวัตร "คัมภีร์ไตรโลกวินิจจกถา ฉบบที่ 2" ได้บรรยายถึงจักรวรรดิวัตรหรือภารกิจในการสงเคราะห์แก่มนุษย์และสัตว์ตามสมควร แก่ฐานะและความจำเป็นของมนุษย์และสัตว์แต่ละกลุ่มไว้โดยละเอียด เนื่องจากภารกิจ แต่ละประการที่ปรากฏในคัมภีร์นี้เกิดจากการเลือกสรรและตีความใหม่โดยผู้แต่งซึ่งอาจถือ ได้ว่าเป็นตัวแทนความคิดของราชสำนักในรัชกาลที่ 1 จึงเห็นควรนำมาลงไว้ในที่นี้เพื่อ ช่วยให้เข้าใจความคิดทางการเมืองของราชสำนักชัดเจนขึ้น ดังนี้

¹ หอสมุดควชิรญาณ, หมายเหตุคดี เลขที่ 13 ตู 107 มัคที่ 4 ชื่อ ไตรภูมิโลก-
วินิจฉัย เลม 13.

² โปรดดูข้างหน้า.

³ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจจกถา ฉบบที่ 2, 2 : 2.

⁴ เรื่องเดียวกัน.

...จักรวรรดิวัตรเป็นประณม สมเด็จพระมณัฏฐิย์ผู้ว่าเพ็ญจักรวรรดิวัตรนั้นพึงสั่งสอน
มหาชนนแถบรรคาที่อยู่ในพระราชฐาน มีพระราชบุตรแลพระอัครมเหสีเป็นตนนั้น ให้
ตั้งอยู่ในศีล 5 ประการ ศีล 8 ประการ¹ แล้วพึงพระราชทานวัตถาลงการ...
เครื่องอุปโภคบริโภคทั้งปวงต่าง ๆ ตามสมควรแก่คุณานุรูป... พึงแผเมตตาแลพระ-
กรุณาให้ทั่วไปแก่มหาชนนแถบรรคาที่อยู่ในพระราชนิเวศนมหาสถานทั้งพวกพลทหาร
พลจตุรงค์หมุมขมาตยา มหาอำนาจ ราชบริษัททั้งปวง มีเสนาบดีเป็นตนนั้น สมเด็จ
บรมมณัฏฐิย์ผู้ว่าเพ็ญจักรวรรดิวัตรพึงเอาพระหัตถ์ใส่สั่งสอนให้รักษาศีล 5 ศีล 8
ประการ พระราชทานเคหาฐาน บานเวียน ฉานุง ฉูหม ตามสมควรแก่ฐานันดรที่
เป็นผู้ใหญ่ผู้น้อยตามคุณานุรูป แล้วพึงพระราชทานเบี้ยหวัดโดยอันควรแก่คุณกาล² ถ้า
สรรพภัยพิบัติวันตรายบังเกิด... พึงทรงพระการุญภาพรับรองป้องกันกำจัดขจัดเสีย...

จักรวรรดิวัตรเป็นคำรบ 2... กษัตริย์ที่ใครราชาภิเษกเสวยสมบัติอยู่ในพระนคร
ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวง แถบรรคาที่เป็นเมืองขึ้นเมืองออกอยู่ในเขตแควนพระราชอาณาจักร
นั้น พึงทรงพระการุญภาพให้ทั่วไปอย่าไคเลือกหนา... พระราชทานซึ่งทรัพย์สินโภคัย
ไอยศุริยสมบัติ...

จักรวรรดิวัตรเป็นคำรบ 3... กษัตริย์ทั้งหลายบรรดาที่มาติดตามเสด็จพระราช
ดำเนินนั้น... ทรงพระกรุณาพระราชทานยานมาศแลราชรถ คชาธาร พาชีชาญ...
เอาเนื้อเอาใจให้ชื่นชมโสมนัส

จักรวรรดิวัตรเป็นคำรบ 4 หมูพรานหมณทั้งหลายนแถบรรคาที่อยู่ในขอบเขตชั้นพลีมา
อันเป็นแควนแควนพระ ราชอาณาจักรนั้น บรมมณัฏฐิย์ผู้ว่าเพ็ญจักรวรรดิวัตร พึงส่ง-
เคราะห์หัดวยพระราชทานเครื่องไทยทานต่าง ๆ... ปล่อยหุดูตีทั้งปวงนั้นบรมมณัฏฐิย์
พึงส่งเคราะห์หัดวยพระราชทานเครื่องกระทำกิน เป็นคนวาชาวปลุกแลแอกไถแลโค

¹ไตรโลกวินิจฉยถาฉบับแรก ขยายความตอนนี้ว่า "แล้วพึงให้สำรวจม กาย
วาจา จิต ให้ดี" หอสมุดวชิรญาณ หมูธรรมคดี เลขที่ 12 คู่ 107 มัดที่ 3 ชื่อ ไตรภูมิ-
โลกวินิจฉย เล่ม 12.

²ไตรโลกวินิจฉยถา ฉบับแรก เน้นว่า "เสนาบดีที่พลอ้ามาตบราชบริสันยทั้ง-
ปวง อย่ำให้ล่วงนานเกินกำหนดเบี้ยหวัด พึงส่งเคราะห์หัดวยพระราชทรัพย์ให้บริบูรณด้วย
บำเหน็จรางวัล" เรื่องเดียวกัน.

ใช้ตามสมควร¹

จักรวรรดิวัตรคำรบ 5... ทรงพระกรุณาพระราชทานข้าวปลุกแด่โคใช้ พระราชทานพรอวมทั้งแอกแลไถแก่ชาวนิคมนแลชาวนชนบทเหมือนกันกับสงเคราะห์คหบดี²

จักรวรรดิวัตร เป็นคำรบ 6... บุคคลที่โคนามบัญญัติชื่อสมณะควยอรรณวามีมาปุอันตนระงับแล้ว ชื่อว่าพราหมณควยอรรณวามีมาปุอันตนลวยเสียแล้วนั้น บรมกษัตริย์ผู้บำเพ็ญจักรวรรดิวัตรสมควรจะสงเคราะห์ด้วยกิริยาที่ถวายเครื่องบริขาร เป็นต้นว่า บาตรแลจีวร สบง แลสังฆาฏิ ทั้งกษัตริย์ (ประคคเอา) แลเชิม แลมีคจัก ไม่สิ้นหนึ่งรอนึ่ง แลกระบอกน้ำมัน รม อยาละลิมซึ่งกิจบำเพ็ญทานแก่สมณะพราหมณาจารย์ทั้งปวง

จักรวรรดิวัตร เป็นคำรบ 7... ผู้งเนื้อแลผู้งนกกทั้งหลายแต่บรรดาที่อยู่ในป่าในสวนในประเทศแวนแควนพระราชอาณาจักรนั้น บรมกษัตริย์พึงทรงพระกรุณาภาพหามปรามมหาชนทั้งปวง อยุาให้เบียดเบียนกลางณณญา พึงพระราชทานอกภัยแก่ผู้สัตว์ในน้ำแลบนบก พึงโลมเลาเอาใจสัตว์ศิรัจฉานให้มีความระรื่นชื่นบาน เทียวทองอยู่เป็นผาสุกภาพปราศจากภัย

จักรวรรดิวัตร เป็นคำรบ 8 ที่ว่าให้ห้ามปรามบุคคลในแวนแควนชอบข้มข้มมาอย่าไถกระทำบาปนั้น เห็นงายรุ่งงายอญแล้ว มหาชนทั้งหลายจะไม่กระทำบาป จะชวนชวายในการบุญ จะประพฤตีสงอันเป็นคุณ จะสละละเสียซึ่งสิ่งอันเป็นโทษนั้นควยอุบายอันใด บรมกษัตริย์พึงชวนชวายควยอุบายอันนั้น สดแทแคววปฏิบัติให้ปราศจากโทษไม่ให้เสราหมองในกองทศกฐกรรบทแล้ว ก็จัดเป็นอุบายอันสมควรที่บรมกษัตริย์จะชวนชวาย³

¹ไตรโลกวิจิตรยกถาณบับแรก ระบุให้พระราชทานไร่นาค่วยแล้วชวายความว่า "เพื่อจให้เปณผลในพื้นนาพื้นพระนครให้บริบูรณ์เปณอันดี" เรื่องเดียวกัน.

²ไตรโลกวิจิตรยกถาณบับแรก ให้พระราชทานไร่นาค่วย เรื่องเดียวกัน.
การที่ ไตรโลกวิจิตรยกถาณบับที่ 2 ตักเรื่องพระราชทานไร่นาออกไป ทำให้น่าจะเข้าใจได้ว่าในรัชกาลที่ 1 ไม่เน้นความคิดเรื่องพระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าของที่ดินทั้งหมดในพระราชอาณาจักร.

³ไตรโลกวิจิตรยกถาณบับแรก กล่าวแต่เพียงว่า "วัตรปรนิมิตคำรบ 8 นั้น คือ บุคคลผู้ใดมิได้ประกอบอยู่ในสังฆในธรรม ประพฤติทุจริตศีลธรรม อยุาให้บุคคลผู้นั้นอยู่ในแวนแควนแควนพระราชอาณาจักรแห่งพระองค์" เรื่องเดียวกัน.

จักรวรรดิวัตรเป็นคำรบ 9 คนหาทรัพย์มิได้ให้ส่งเคราะห์ถวายพระราชทานพระราชทรัพย์¹

จักรวรรดิวัตรเป็นคำรบ 10 สมณะพราหมณ์ทั้งหลายที่อยู่ในเขตแคว้นแดนพระราชอาณาจักรนั้น จำพวกใดมีสันดานปราศจากมานะ² สมณะพราหมณ์จำพวกใดมีสันดานปราศจากหลง มีสติตั้งมั่นเป็นอันดี ปฏิบัติในอิริยาसनชั้นคือคกสูนใด ไม่ซึ่งไม่เคียดแค้นบุคคลอื่น เป็นชาศึกซึ่งติดตามยัยีพิทา ประพฤติอาตมาให้เป็นผู้อยู่นงาย ทรมานกาย ทรมานจิตระงับเสียซึ่งราคาทีกิ เลศแห่งตน สมณะพราหมณ์จำพวกนี้สมควรที่ปรบมกษัตริย์ผู้ว่าเพ็ญจักรวรรดิวัตรจะไปสุหาสมาคม ไถถามซึ่งผิดแลชอบ โทษแลคุณ บุญแลบาป³ ควรจะเสพลมมิควรจะเสพ เมื่อรู้โทษคุณบุญบาปสิ่งใดเป็นบาปเป็นโทษก็พึงระวังภัยจเกลียดชังแต่สิ่งอันนั้น... พึงรักใคร่ในสิ่งที่เป็นบุญเป็นคุณนั้น...⁴

นอกจากจะต้องปฏิบัติภารกิจทั้งสิบประการนี้แล้ว ในการมีความสัมพันธ์กับผู้อื่น จักรพรรดิยังควรละเว้นการกระทำอันไม่สมควรอีกสองประการ ดังที่ไตรโลกวินิจยกถาฉบับที่ 1 กล่าวว่า "วัตรปรนินิบัติแห่งสมเดจบรมจักรพรรดิมีวิเศษอีก 2 ประการ คือพึงเว้น

¹"ไตรโลกวินิจยกถาฉบับแรก" เน้นว่า "ควรเอาพระไทยใส่ ทรงพระกรุณาสมเคราะห์ราชทานทรัพย์ให้เนื่อง ๆ ให้พ้นจากทลธิภาพเขนใจ" เรื่องเดียวกัน.

²มานะ คือความถือตัวว่าตนประเสริฐเลิศกว่าคนอื่น โปรดดูรายละเอียดในพระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจยกถา ฉบับที่ 2, 1 : 333-335.

³ไตรโลกวินิจยกถา ฉบับแรก กล่าวว่า "พึงไถถาม พึงรับเอาซึ่งถ้อยคำ" หอสมุดวชิรญาณ หมูธรรมคดี เลขที่ 13 ทุ 107 มัดที่ 4 ชื่อ ไตรภูมิโลกวินิจัย เล่ม 13. ไตรโลกวินิจยกถา ฉบับที่ 2 ตัดความว่า "พึงรับเอาซึ่งถ้อยคำ" ออก เข้าใจว่าเป็นเพราะความดังกถาแสดงถึงความค้อยกว่าในค่านสถานะทางวิญญาณของพระมหากษัตริย์ ซึ่งขัดกับความคิดซึ่งชนชั้นนำเน้นเพื่อเป็นอนุคมการณ์ของรัฐ (โปรดดูข้างหน้า).

⁴พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจยกถา ฉบับที่ 2 เล่ม 2, หน้า 4-8.

เสียจากอธรรมราคาประการหนึ่ง วิสละโลกประการหนึ่ง"¹ จัดเป็นจักรวรรดิวัตร
ประการที่ 11 และ 12

...จักรวรรดิวัตรเป็นคำรบ 11 ให้เว้นเสียจากอธรรมมิกราคา คือกริยาที่ประทุติ
มิจนอาจารย์ในคตมณีนฐาน แลเสพอสังฆกรรมด้วยพีปานายาย เสพอสังฆกรรมในอุจจาร
มรรคแลบัสสาวมรรคเป็นอนังคหุจริตุ เสพอสังฆกรรมในกาลเมื่อภรรยาป่วยไขเสวย
ทุกขเวทนา เสพอสังฆกรรมในกาลเมื่อภรรยาประกอบด้วยทุกขเวทนา โทมนัส
ปราศจากความยินดีเสพอสังฆกรรมในกุมาริอันเด็กแลสตรีอันมีครรภ์ สตรีแกอันทุพล
ภาพ สตรีโกลตตาย...เสพอสังฆกรรมในอุปัฏฐาระพระสถูป พระเจดีย์ พระศรีมหาโพธิ์
แลโกลไลลานจารีกร พระไตรปิฎก แลที่โกลมิตามารคา ครู อุปัฏฐาจารย์...
จักรวรรดิวัตรเป็นคำรบ 12 ให้เว้นจากวิสละโลกะ คือกริยาที่เห็นของแห่งทาน
ผู้อื่นแลโลกจะใคร่ได้ ผูกพันมั่นหมายที่จะเอามาเป็นของแห่งตน...²

พระมหากษัตริย์ที่บำเพ็ญจักรวรรดิวัตรดังกล่าวมานี้โดยบริบูรณ์ "ประชาชนก็
ชวนกันอภิเสกพระเจ้าจักรพรรดิราชนั้น"³ และตราบโคที่พระองค์บำเพ็ญจักรวรรดิวัตร
บริบูรณ์อยู่พระองค์ก็ยอมทรงความเป็นจักรพรรดิอยู่ตราบนั้น

การที่ชนชั้นนำในรัชกาลที่ 1 มีความเป็นกระฎุมพีมากขึ้นมีผลลึกซึ้งต่อความคิด
เกี่ยวกับจักรพรรดิ กล่าวคือทำให้เน้นภารกิจของจักรพรรดิเฉพาะส่วนที่พระมหากษัตริย์จะ
สามารถปฏิบัติได้จริง ๆ ดังปรากฏว่าขณะ "ไตรภูมิพระร่วง" กล่าวว่า "สมเด็จพระมหา
จักรพรรดิราชนั้นรู้อุญรูธรรม รุ่งสอนคนทั้งหลายให้รู้ในธรรม เพียงดังพระพุทธเจ้าเกิด
มา"⁴ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระราชดำริว่า พระยาบรมจักรพรรดิ

¹ หอสมุดควชิรญาณ หมูธรรมคดี เลขที่ 13 ฐู 107 มัดที่ 4 ชื่อ ไตรภูมิโลกวินิจ
ฉัย เล่ม 13.

² พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจฉกตา ฉบับที่ 2, 2 : 9.

³ สมเด็จพระวันรัตน์, สังคีตยวงศ์, หน้า 514.

⁴ พระญาติไทย, ไตรภูมิพระร่วง, หน้า 110.

ไม่สามารถจะโปรดสัตว์ทั้งปวงให้ได้ โลกุตรสมบัติสิ้นสังสารทุกข์ในชาตินั้น โปรดสัตว์ทั้งปวงให้ได้แทนนุขสมบัติสวรรค์สมบัติ¹ "ไตรภูมิพระร่วง" บรรยายถึงการที่จักรแก้วนำเสด็จองค์พระญาณมหาจักรพรรดิราชและรีพลทั้งหลายไปยังทวีปต่าง ๆ ให้ "พระญาใหญ่ก็คือน้อยก็คี่...มานบมาไหว้มาเฝ้าแห่งองค์สมเด็จพระญาณมหาจักรพรรดิราชเจ้า"² แต่ "ไตรโลกวินิจยกถา" หาได้กล่าวถึงเรื่องจักรแก้วนำเสด็จจักรพรรดิไปยังทิศทั้งสี่เพื่อให้ผู้ปกครองประเทศอื่น ๆ มาอ่อนน้อมไม่ และเมื่อเปรียบเทียบ "ไตรโลกวินิจยกถาฉบับแรก" ซึ่งแต่งขึ้นในต้นรัชกาลกับ "ไตรโลกวินิจยกถาฉบับที่ 2" ซึ่งแต่งขึ้นใน พ.ศ. 2345 แทนฉบับแรกโดยการ "เก็บเอาอรรถสารในคัมภีร์ต่าง ๆ เสือกเอามาแก้อรรถที่ต้องประสงค์"³ แล้วจะเห็นได้ว่า "ไตรโลกวินิจยกถาฉบับที่ 2" จะเน้นถึงภารกิจที่พระมหากษัตริย์สามารถปฏิบัติได้จริง ๆ เช่น "ไตรโลกวินิจยกถาฉบับแรก" กล่าวว่า "บุคคลผู้มีใจมิได้ประกอบอยู่ในสัง ในธรรมประพฤติทุจริตดิศกรรม อย่าให้บุคคลผู้นั้นอยู่ในแวนแคว้นแดนพระราชอาณาจักรแห่งพระองค์" / แต่ "ไตรโลกวินิจยกถาฉบับที่ 2" กล่าวแต่เพียงว่า "ให้ห้ามปรามบุคคลในแวนแคว้นของข้าพเจ้าอย่าให้กระทำบาป" สำหรับคนหาทรัพย์มิได้นั้น "ไตรโลกวินิจยกถาฉบับแรก" กำหนดให้พระมหากษัตริย์ "พระราชทานทรัพย์ให้เนื่อง ๆ ให้พ้นจากทลิสภาพเขใจ" แต่ "ไตรโลกวินิจยกถาฉบับที่ 2" กำหนดอย่างกว้าง ๆ แต่เพียงว่า "ให้ส่งเคราะห์ช่วยพระราชทานทรัพย์"⁴

คติธรรมมิกราชาธิราช

แต่เดิม "ธรรมราชา" หมายถึงพระพุทธเจ้า ในเวลาต่อมาคำนี้ถูกนำมาใช้กับผู้ปกครองราชอาณาจักรด้วย ตามความคิดทางพุทธศาสนานิกายมหายานที่ได้อธิบายว่า "ราชา" คือ

¹ ประชุมพระราชพงศาวดาร เล่ม 1, หน้า 163.

² พระยาสิทธิไทย, ไตรภูมิพระร่วง, หน้า 105-108.

³ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจยกถา ฉบับที่ 2, 1 : 37.

⁴ โปรดดูข้างต้น.

ผู้ปกครองซึ่ง "ยังชนทั้งหลายให้ยินดีด้วยทศพิธราชธรรม"¹ ดังนั้นผู้ปกครองที่เป็นธรรม-
 ราชาจึงน่าจะหมายถึงผู้ปกครองซึ่งทรงไว้ซึ่งความรู้ในธรรมะของพุทธศาสนาและทรงยังชน
 ทั้งหลายให้ยินดีด้วยธรรมะนั้นซึ่งรวมถึงทศพิธราชธรรมนั้นด้วย ส่วนคติธรรมมีกรราชาธิราช
 เข้าใจว่าเป็นพัฒนาการของความคิดเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ที่เกิดขึ้นในระยะหลังเพื่อจะ
 เน้นความเป็น "อริราช" คือความเป็นใหญ่เหนือราชาอื่น ๆ ทั้งหลายในโลก

ทศพิธราชธรรมเป็นหลักการในการที่ "ราชา" จะทรงมีความสัมพันธ์กับผู้
 อยู่ภายในรัฐ ความหมายของราชธรรมแต่ละข้อที่ได้รับการเน้นในระยะแรกตั้งกรุง
 รัตนโกสินทร์ปรากฏอยู่ใน "ทศราชธรรมจริย" ที่พระธรรมอุคตมและพระพุทธโฆษาจารย์

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจนยกถา ฉบับที่ 2 2 : 70.

ถวายพระพรให้พระมหากษัตริย์ทรงทราบอย่างเป็นทางการอย่าง เป็นลายลักษณ์อักษร¹ ดังนี้

¹ หอสมุดควชิรญาณ, หมวดกรรมคดี หมู่ปกิณกรรมต่าง ๆ เลขที่ 16 ๓ 107 มัคที่ 192 ชื่อ ราชสาทิกกราโชวาท เอกสารนี้ไม่ปรากฏศักราช แต่พิจารณาจากลายมือ เส้นดินสอดขาวเข้าใจว่าเป็นลายมือสมัยรัชกาลที่ 1 เมื่อเสด็จขึ้นปราบดาภิเษกแล้วพระบาท สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯ ให้รวบรวมราชกรรมต่าง ๆ ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย เช่นในปีแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์โปรดฯ ให้อาลักษณ์คัด "เรื่องสิบสองเหลี่ยม" หรือนิทาน อิทธานราชกรรมเป็นพระสมุคตัวทอง พร้อมควยปรกณ์อื่น ๆ ซึ่งแม่จะเป็นเรื่องของอิทราน บ้าง อินเคียบ้าง แต่เนื้อหาสาระและแนวคิดต่าง ๆ เห็นได้ชัดว่าต้องการเน้นราชกรรม ตามคติพุทธศาสนา ดังปรากฏว่าเน้นเรื่องพระมหากษัตริย์ซึ่ง "พระองค์ทรงทศพิธราชกรรม ...รักษาแผ่นดิน" ให้ "อาณาประชาราษฎรอยู่เย็นเป็นสุขเพราะพระเจ้าทรงธรรมนั้น" หรือเรื่องเกี่ยวกับการเลือกผู้ปกครองตามคติสมมุติราช และเรื่องเกี่ยวกับการพิจารณา ตัดสินคดีโดยยุติธรรมโดยอาศัยสติปัญญาอันฉลาดเฉลียวซึ่งจะยิ่งผลให้ได้สมบัติจักรพรรดิใน ที่สุด. โปรดดู นิทานอิทรานราชกรรม (ประชุมปรกณ์) เล่ม 1 และเล่ม 2 (กรุงเทพมหานคร : คุรุสภา, 2506) ใน พ.ศ. 2348 โปรดฯ ให้มหาแก้ว "แปล พระราชานิติจากพระบาทพิภุกามถวาย... อันว่าคำภีร์อันชื่อว่าราชนิตินิสารรถอันทรงไว้ซึ่ง ราชประโยชน์ อันจำเวิญซึ่งปัญหาเปนประโยชน์ในกิริยาอันย้ายี่เสียซึ่งแว่นแคว้นแห่งพญา อินันเปนข้าศึก" โปรดดู หมวดกรรมคดี หมู่แปลเรื่องต่าง ๆ เลขที่ 9 ๓ 107 มัคที่ 66 ชื่อ พระราชานิติยกศัพท์แปล.

...ราชธรรม 10 ประการนั้น คือ ทาน 1 ศีล 1 ปริจาคะ 1 อาชวะ 1 มัทวะ 1
1 อโกลสะ 1 อุวิหิงษ 1 ชนตี 1 อุวิโรธนะ 1

ราชธรรมที่ 1 คือ ทานะนั้นโคแกกสุลเจตนาอันประกอบไปด้วยทานวัตถุ... ครั้น
บังคับให้ตกแต่งเครื่องทานุปกรณ คือเครื่องบูชาพระรัตนไตร และตั้งไว้ซึ่งโรงทาน
หกแห่ง... เมวราชทรัพย์นั้นน้อย ก็พึงให้พระมหากษัตริย์ทรงบริจาคโดยควรแก่
พระราชสิทธิ์ขาด จะไคห้ามห้ามไค

ราชธรรมที่ 2 คือศีลนั้น คือให้สมเด็จพระมหากษัตริย์ทรงพระราชสิทธิ์รักษา
ศีล 5 เป็นนิจศีล ถ้ามีพระราชสิทธิ์อุษาหะยิ่งกว่านั้นจักษาศีล 10 ประการเป็น
อติเรกศีลก็ไค

ราชธรรมที่ 3 คือปริจาคนั้น คือให้พระมหากษัตริย์แจกเบี้ยหวัดแก่ข้าทูลลออง
ชาพระบาทผู้ใหญ่น้อยตามถานาศักดิ์ ในยหนึ่งว่าให้พระมหากษัตริย์ทรงบริจาคซึ่ง
ไทยธรรมที่พรญาไว้ในราชธรรมเป็นปถม คือทานนั้นเป็นรัตนไทยบูชา แลให้แก
สมณพราหมณ์ ผู้ประกอบไปด้วยศีลสังวรแลหุงธรรม พหูสูตร แลยาจกวิพกแลคน
อนาถาหาที่พึ่งมิไค แลสัตว์ดิรัณมีผู้ถูกรแลไคเป็นอาทิ แลให้บริจาคควยพระหัฐแห่ง
พระองค์โดยสมควรแล้ว พึงบังคับผู้นี้ให้ไคต่อไป

ราชธรรมที่ 4 คือ อาชวะนั้น ไคแก่สภาวซึ่งควยกายวจีจิตร อธิบายว่าให้พระ
มหากษัตริย์มีพระอัทยาไส เวนจากสาโละ คือออกสุลเจตนาอันมีค่าแคงคุณอันมิไคมี
ในตน แลให้เวนจากมายา คือออกสุลเจตนาอันมีกบปิกุไว้ซึ่งโทษอันมิไคในตน

ราชธรรมที่ 5 คือมัทวะนั้น ไคแก่สภาวอ่อนนอมในทีครุถาน ควรคำรพย์ให้มีพระบวร
สันคาน เวนจากสภาวะกระคางในทีอื่นควรจะนบนอบ เป็นคูนว่าพระรัตนไตรยแล
ปิตามาคาครุประณาจารย์แลให้เวนในอะคิมานะคือมานะอันยิ่ง ยกตนชมทาน

ราชธรรมที่ 6 คือคบะนั้น ว่าเฝ้าเสียดซึ่งทศศีลธรรมไคแกอุโบสถกรรม ให้พระ
มหากษัตริย์ทรงพระอุษาหะ รักษาพระอุโบสถกรรมให้ทานรักษาพระอุโบสถศีลในวัน
ปักขทั้งหลายเคื่อนแลหกวัน วันข้างขึ้น 3 วันข้างแรม 3...

ราชธรรมที่ 7 คืออะโกลสะนั้น ไคแกกสุลจิตอันมีเมตตยาเป็นเดิมเป็นข้าศึกแห่ง
ความโกรธ ให้พิจารณาเห็นโทษแห่งความโกรธนั้น เป็นคูนว่ามีใหม่ความมุขใน
อริยบททั้งสี่ จระบมกรมเกรียมไปควยพยายาบท มากไปควยโรคาพยาธิให้พลันแก่พลัน
ชรา กระทำกาลกิริยาแลวกก็จะไปสู่อายภูมิทั้งสี่ เมื่อพิจารณาเห็นโทษเป็นอาทิทั้งนี้
แล้ว ก็พึงเอาพระเมตตาเป็นบุเรจารก หักหารมันเทาความโกรธนั้นเสีย เมื่อมันเทา
ลงไคแล้วก็จะมิอันสงสเป็นอันมาก ไคซึ่งอวายนเสียดไคซึ่งสงครามอันบุคคลณจนควย
ยาก แลว่าจะเจริญเมตตาภาวนาก็จะไคพระสมาธิเป็นอันพลัน

ราชธรรมที่ 8 คือ อุวิหิงษานั้น ให้สมเด็จพระมหากษัตริย์ เวนจากอกุศลวิตก
คือวิหิงษาอันเบียด เบียดซึ่งสัตว์ทั้งหลาย...

ราชธรรมที่ 9 คือ ชั้นที่นั้นให้พระมหากษัตริย์ทรงพิจารณาเหนือโทษแห่งอะขันตี คือมิได้อใจ 1 ให้เหนือสิบชั้นที่...

ราชธรรมที่ 10 คือ อะวิโรชนัน ให้สมเด็จพระมหากษัตริย์ทรงพระปรีชา วิจารณ์อย่าให้พิริตจากจารีตราชประเพณีที่เป็นบุคติธรรมมาแต่ปางก่อน... เมื่อ พระมหากษัตริย์อันผู้ชนนับถือวาประเสริฐ ทรงยุติธรรม มิได้พิริตจากจารีตราช - ประเพณีเป็นอันดีแล้ว ผู้สวดทังปวง มีศนวาชาราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ก็จักประพฤติ มิได้นิดจจากสุจริตธรรม เมื่อปฏิบัติคตินิบัติจากราชประเพณีธรรมคังนี้แล้ว ผู้ ราษฎรซึ่งอยู่ในแวนแควนขอบซังพสิมมาก็จะอยู่เย็นเป็นสุขชหาความทุกขมิได้"

ถวยกการบำเพ็ญศุภิษราชธรรม จะช่วยให้ "ราชา" มีความพร้อมสำหรับการ ปฏิบัติภารกิจในฐานะผู้ปกครองรัฐ ภารกิจสำคัญของ "ราชา" คือ "สงเคราะห์ซัง สัตว์โลกย คือ ชาราชการแลราษฎรทังปวงให้อยู่เย็นเป็นสุขชหาไทยมิได้ถวยสังคห - วัตถุ"²

สังคหวัตถุนี้มี 4 ประการ คือ สัสตเมธะ 1 บุริษเมธะ 1 สัมมาปาละ 1 วาจ - ไปย 1 เป็น 4 ประการมีมาแต่โบราณจารีตบรมกษัตริย์สืบมา

พระมหากษัตริย์ทรงพระกรุณาโปรดพระราชนานที่แผ่นดินเป็นเขตเป็นแดนให้ ราษฎรทำไร่นานา ครันเขากลาสำคัญผลแล้ว ก็เรียกเอาสวนเป็นคัม 10 คือ แมง 10 สวน เป็นของพระมหากษัตริย์ส่วนหนึ่ง เป็นของชวานา 9 สวน ทังนี้ชื่อ วาสัสตเมธะ อธิบายวาลาคในที่จะยัง เขากลาใหม่บริบูรณ์ เป็นสังคหวัตถุที่ 1

กิริยาพระมหากษัตริย์พระราชทานเบี้ยหวัดใหญ่กับพระราชทานบริโภคโคทก ใคือนๆแกมหาโยชาราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย คังนี้ชื่อวามุริษเมธ วาลาคในที่จะ - เกราะหกราชบุษ เป็นสังคหวัตถุที่ 4

ที่ทรงพระกรุณาให้รับเอาหนังสือแต่เมื่อแห่งไทรผู้ชื่นใจแล้วให้กับพระราชนานให้ ไปประมารพัน 1 แล 2 พันกระหาปให้เป็นชุนกอน แวนเสี่ยซังคอกเป็ยสินตามปี คังนี้ชื่อวาสัมมาปาละ วาผูกไวเป็นอันดีซังหมุมนุชทังหลาย คุชทังผูกไวซังควงหัด - ไทยวัตถุ เป็นสังคหวัตถุที่สาม

กิริยาที่กล่าววจาอันควร จะเรียกว่าตาทักเรียกุตตา ควรจะเรียกว่าสูงวานัก ก็ เรียกวาลุงวานา เป็นอุทคังนี้ชื่อวาจไปยะ วามีถอยคำอันอ่อนหวานเป็นที่รักชควร จคิมกิน เป็นสังคหวัตถุที่สี่

¹ หอสมุดวชิรญาณ, หมวดธรรมคดี หมู่ปิกนกรรมต่าง ๆ เลขที่ 6 ที่ 107
มคที่ 192 ชื่อ ราชสาธิตราโชวาท.

² เรื่องเดียวกัน.

เมื่อแลพระมหากษัตริย์ประคิบัคสังเคราะห์หมู่ชนด้วยสูงคหวัตถุทั้งสี่เป็นอันดีแล้ว แวน
 แควนชอบชั้นพลีมาที่จะสำเร็จบริบูรณ์ มั่งคั่ง จมื่นเขานำแลผลพืชพันธุ์อาหารแพรหลาย
 ปราศจากโจรไทยมีวันตราาย หมู่ประชากรทั้งหลายก็จักอยู่เย็นเป็นผาสุกภาพ.
 สบาย...¹

นอกจากนี้ยังมีสุจริตธรรมอื่น ๆ ที่ราชาควรประพฤติ สุจริตธรรมเหล่านี้มีส่วน
 คล้ายกับจักรวรรดิวิกรมมาก ดังนี้

...บพิตรพระราชสมภารผู้ประเสริฐ พระองค์จงประพฤติสุจริตธรรมในพระราช
 บิดามารดา... ประพฤติพระราชบิดามารดา... พระองค์จงประพฤติสุจริตในพระราช
 บุตรแลพระอัครมเหสี... ทาม(พระราชบุตรแลพระอัครมเหสี)อย่าให้กทำบาป ให้
 กทำแต่การกุศล จงฝึกสอนพระราชบุตรพระราชธิดาให้รู้ในศิลปศาสตร์วิชาทั้งปวง
 แลจงกทำอวาทวิวาหมงคลในกาลอันควร จงพระราชทานพระราชทรัพย์... ตาม
 คุณานุรูป ฝ่ายพระอัครมเหสีนั้นพระองค์จงอย่าใดคหุหมิน จงสละอิสสิริยศให้ แลจง
 พระราชทานเครื่องประดับ... พระองค์จงประพฤติสุจริตธรรมในมิตรแลอำมาตย์...
 ตรี้อย่างไรให้จริงอย่างนั้น อยากทำให้ไกลจากจากความสูง... ฟังเสียงกุกกุกพุด
 นิกายแลพาหนะ... พวกพลที่แกชรา ช่าง มาเป็นอาหิที่แกชราแลวนั้น... อยาให้เอา
 มาประกอบในการงานทั้งปวง... พระองค์จงประพฤติสุจริตธรรมในชาวบ้านแลชาว
 นิคมทั้งปวง คืออยาให้เบียดเบียนเรียกเอาสินไหมแลอกรให้เกินพิกคแต่บุราณ...
 อยากทำให้ไพร่ฟ้าชาแณดินลำบากด้วยหาเหตุขุมมิโค พระองค์จงตั้งพระไทเมตตยา
 กรณาปราธนาที่จะให้เป้นประโยชน์แก่ไพร่ฟ้าชาแณดินทั้งปวง... เอาพระไทยใส่
 เสียงกุกกุกพุดพาหมณควบจกปัจจุบัน... พระราชทานอไทยแก่สัตว์จัตุบาททวิบาทใหญ่
 นอยทั้งปวง อยาให้เบียดเบียนแก่สัตว์...²

ราชธรรมทั้งปวงข้างต้นนี้ พระธรรมอุตตมและพระพุทธโฆมาจารย์ กล่าวว่า
 "สมเด็จพระบรมมหาราชราชจึงประวัคิให้เสมอ"³ พร้อมทั้งเน้นว่า

¹ เรื่องเดียวกัน.

² เรื่องเดียวกัน.

³ เรื่องเดียวกัน.

... สมเด็จพระบรมชนกนาถราชปิทยุวราชูกิจนั้นซึ่งมีวิจารณ์เป็นเบื้องต้น ถ้าพิจารณาแนวทางการสังคายนากระทำให้เกิดครอนในภายหลังก็อย่าเพิ่งกระทำซึ่งการสังคายนา นั้น สมเด็จพระบรมชนกนาถราชปิทยุวราชูกิจนั้นซึ่งประพจน์นำพระไทยให้ที่มีเมตตาการุณาทั่วไปในคนทั้งปวง จงตั้งพระไทในที่จักรงซึ่งคนทั้งปวงอย่าได้เลือกหน้า พาลจักรพรรดิ-จาก ปัญญาที่ซึ่งทรงพระวิริยภาพอสาหาใหม่มากอยู่ในพระบรมสันคาน ซึ่งชื่อวาปัญญา นี้มีคุณมาก ปัญญาเป็นที่ยิ่งแห่งสัตว์ในไตรภพ บุรุษที่ประกอบคุณปัญญาแลความเพียรมี อัจฉริยะมากนั้น อาจตัดยอดคัตราภพแห่งปัจจุามิตรทั้งปวงได้ สมเด็จพระบรมชนกนาถราชปิทยุวราชูกิจ จงมีเพียรถวายพระอินท อยาได้ประมาทสัมภารพระราชาศต... พระองค์จง ประพฤติคุณตามราชวัตรอันอนุสาสน์นี้เถิด สวมถาดจยังบุคคลที่เป็นมิตรให้เป็นผู้สุข แลยัง ขาศักให้เป็นผู้สุขพ่ายแพ้ได้...¹

นอกจากที่ปรากฏในคำถวายพระพรของพระบรมมอัครมและพระพุทโธษาจารย์ ดังกล่าวมาข้างต้นนี้แล้ว ไม่พบคัมภีร์ที่อธิบายกษัตริย์ภาพของบรมชนกนาถราชปิทยุวราชูกิจอย่างชัดเจน และไม่ปรากฏว่าบรมชนกนาถราชปิทยุวราชูกิจทรงครอบครองสิ่งอันเป็นชุมพลอำนาจดังที่จักรพรรดิ ทรงมีแก้วเจ็ดประการ ภารกิจของบรมชนกนาถราชปิทยุวราชูกิจในรัชกาลที่ 1. ได้รับการเน้นในรูปของการบำเพ็ญพระบารมีของพระโพธิสัตว์ ดังจะได้อธิบายละเอียดในตอนที่ว่าด้วยอุดมการณ์ของรัฐ

จะเห็นได้ว่าภารกิจของจักรพรรดิและบรมชนกนาถราชปิทยุวราชูกิจคล้ายคลึงกัน คือการ สงเคราะห์คนกลุ่มต่าง ๆ ในรัฐด้วยการพระราชทานเครื่องอุปโภคบริโภคให้ตามควรแก่ฐานะและความจำเป็นของแต่ละคนพร้อมทั้งสั่งสอนดูแลให้ประพฤตินิยม อย่างไม่ก็ตาม เห็นได้ว่าคติจักรพรรดิเน้นถึงการที่จักรพรรดิเป็นใหญ่เหนือกว่ากษัตริย์อื่น ๆ ใน "จักรวรรดิ" และกำหนดหลักการที่จักรพรรดิจะมีความสัมพันธ์กับกษัตริย์ที่ปกครองเมือง ขึ้นเมืองออกไว้อย่างชัดเจน ในขณะที่คติบรมชนกนาถราชปิทยุวราชูกิจเน้นถึงหน้าที่ของบรมชนกนาถราชปิทยุวราชูกิจในฐานะที่เป็นประธานในการจรรโลงธรรม

¹ เรื่องเดียวกัน.

ราชสำนักในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกถือว่าพระมหากษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ทรงเป็นบรมมิกกราชาธิราชมิใช่จักรพรรดิราช ดังปรากฏใน "จารึกในพระวิหารพระโศกนาถ" ในรัชพระเชตุพนว่า "สมเด็จพระบรมธรรมดกมหาราชาธิราช... ทรงพระราชกรัธิบาบำเพ็ญพระราชกุศลทั้งนี้ ไช้พระไทยจะปรากฏสมบัติบรมจักร-จุดจักรท้าวพญาสามลราช... หามิได้"¹ พระนามของพระมหากษัตริย์ในกฎหมายอยุธยา มีสร้อยพระนามว่าจักรพรรดิเสมอ แต่ในรัชกาลที่ 1 มีสร้อยพระนามว่าจักรพรรดิในกฎหมายเพียงฉบับเดียวซึ่งพระนามในกฎหมายนี้ก็ยังคงปรากฏคิธรรมิกกราชาธิราชเจืออยู่ด้วย² กฎหมายส่วนใหญ่ที่ตราขึ้นในรัชกาลที่ 1 ออกพระนามว่า "สมเด็จพระนารายณ์บพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงทศพิธราชธรรม" และมีหลายฉบับที่ออกพระนามว่า "สมเด็จพระนารายณ์บพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวบรมธรรมิกะมหาราชาธิราชเจ้า"³ ในที่อื่น ๆ ก็

¹"จารึกหลักที่ 131" ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 6 ตอนที่ 1 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2517), หน้า 1, 5.

²พระไอยการเบ็ดเสร็จ พ.ศ. 2327 ปรากฏพระนามว่า "สมเด็จพระรามาศิบตีศรีสิทธิวิสุทธิบุรโสดมบรมจักรพรรดิธรรมิกกราชเคโชไชยาเทพาคิเทพ ตรีภูวนาธิเบศบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว" "พระไอยการเบ็ดเสร็จ มาตรา 156" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 414.

³โปรดดู "พระราชบัญญัติ" และ "พระราชกำหนดใหม่" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 582-621 และ 702-775.

ออกพระนามว่าสมเด็จพระบรมชนกนาถราชินี

/ คงมีปัจจัยหลายประการประกอบกันที่ทำให้ราชสำนักในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเลือกเน้นคติธรรมิกราชาธิราช

ในหมู่มชนชั้นนำซึ่งมีความคิดแบบเหตุผลนิยมและสัจนิยมมากขึ้น การที่พระมหากษัตริย์จะทรงแสดงออกว่าทรงเป็นธรรมิกราชาธิราชจะมีรากฐานอยู่บนประสบการณ์ความเป็นจริงมากกว่าการเป็นจักรพรรดิ แม้ว่าราชสำนักจะเน้นภารกิจของจักรพรรดิในส่วนที่พระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นมนุษย์ธรรมดาจะสามารถปฏิบัติได้จริงมากขึ้น² และยังเน้น

¹โปรดดู พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจยกถา ฉบับที่ 2,

1 : 1. หอสมุดวชิรญาณ, หมวดธรรมคดี หนูปกิณกรรมต่าง ๆ จ.ศ. 1147 เลขที่ 14 ชื่อ มิลินทปัญหา. หอสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุเทศการกาลที่ 1 จ.ศ. 1151 เลขที่ 2/ก. ชื่อรายงานเรื่องทรงปฏิสังขรณ์วัดโพธาราม. หอสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุเทศการกาลที่ 1 จ.ศ. 1151 เลขที่ 1 ชื่อพระราชอาณาเขตพระพรไชยมงคลเนื่องด้วยอสนีบาตตกในพระราชวัง. "จารึกแผ่นดินลาวว่าด้วยพระบรมราชาตามแต่เมืองนาน" กรมหลวงนรินทรเทวี, จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2501), หน้า 483. และ "ร่างรับสั่งเกี่ยวกับพระราชพิธีอุปราชภิเษกกรมพระราชวังบวรสถานมงคล" กรมหลวงนรินทรเทวี, จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2516), หน้า 330 เป็นต้น.

²โปรดดูข้างต้น.

ความเป็นใหญ่เหนือกษัตริย์อื่น ๆ ด้วยพลังอำนาจที่จักรพรรดิทรงครอบครองอยู่น้อยลง¹ แต่ภาพของจักรพรรดิในสายตาของชนชั้นนำโดยทั่วไปยังคงก่อปรคด้วยพระบรมเชษานุภาพ จนสามารถ "ปราบไปในทิศต" ดังปรากฏในคำถวายพระพรของชนชั้นนำในคราว อสุนิบาตลงพระที่นั่งอัมรินทร์มหาปราสาทซึ่งฝ่ายขุนนางถวายพระพรว่า "ให้ทรงพระเชษานุภาพ ปราบไปในทิศต"² และกรมพระราชวังบวรสถานมงคลถวายพระพรว่า

¹ในสมัยปลายอยุธยาที่มีความคิดว่า "เราจะให้จักรแก้วอันศักดิ์สิทธิ์ไปปราบศัตรู แล้วจะให้สมบัติเป็นจักรพัตราเป็นมันหมาย" ("ประคนธรรม" ประชุมสุภาวชิตฉบับหอสมุดแห่งชาติ, หน้า 253) แต่ในไตรโลกวินิจยกถาฉบับที่ 2 กล่าวว่า "ธรรมคาจักรแก้วนั้นจะมาสู่สำนักแห่งบรมกษัตริย์ด้วยเหตุ 2 ประการคือ กุศลหนุนหลังประการหนึ่ง บำเพ็ญจักรวรรดิวัตรในปัจจุบันประการหนึ่ง" (พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจยกถาฉบับที่ 2, 1 : 586) ซึ่งหมายความว่าพระมหากษัตริย์จะต้องปฏิบัติภารกิจในการสงเคราะห์คนทั้งหลายในรัฐโดยบริบูรณ์จึงจะได้มาซึ่งความเป็นจักรพรรดิ และการได้มาซึ่งความเป็นจักรพรรดินี้ก็โดยประชาชนชวนกันอภิเศกให้ (โปรดดูข้างต้น) ขุนพลแก้วในไตรโลกวินิจยกถาฉบับที่ 2 ก็มีความเด่นในค่านักบุญฯ หากได้มีอำนาจพิเศษอย่างใดไม่ (โปรดดู พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจยกถา ฉบับที่ 2, 2 : 20-21).

²กรมหลวงนรินทร์เทวี, จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทร์เทวี, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2516), หน้า 265.

"จะมีพระอำนาจปราบไป ในทศทิศสืบประการ
แล้วจะแผ่อาณาจักรขอบเขต ทั่วประเทศทิศศาล
จะเพิ่มพูนพระบรมสมภาร ยังสถานนิเวศน์อยุธยา"¹

"สังคีตยวงค์" ก็เน้น "พลังอำนาจ" ของจักรพรรดิเช่นกัน ดังความว่า "หัวเมืองใหญ่น้อยที่กำลังกำเริบ... ขุนพลแก้วก็รุกอน... ข้าศึกก็แตกตื่นปราชัยหนีไปในขณะที่ได้เห็น (โยธา-หาญ) นั้นเอง"² จะเห็นได้ว่าความเป็นจักรพรรดิเช่นนี้เป็นสิ่งที่ไม่สามารถจะบรรลุถึงได้ และชนชั้นนำในเวลานั้นก็ทำได้ถือว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเป็นจักรพรรดิไม่

การที่คตินิยามจักรพรรดิให้ความสำคัญแก่หน้าที่ทางธรรมของพระมหากษัตริย์น้อยกว่าคตินิยามกษัตริย์ราชธิราช คงเป็นอีกเหตุหนึ่งที่ทำให้ราชสำนักเลือกเน้นคตินิยามกษัตริย์ราชธิราช เพราะราชสำนักในรัชกาลที่ 1 ให้ความสำคัญแก่หน้าที่ของพระมหากษัตริย์ในการจรรโลงธรรมอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งราชสำนักต้องการเห็นว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้นำสูงสุดของพุทธจักร จากจักรวรรดิวัตรจะเห็นได้ว่ากล่าวถึงภารกิจของพระมหากษัตริย์ต่อพุทธจักรแต่เพียงการถวายเครื่องอัฐบริขารและเครื่องอุปโภคบริโภคแก่พระสงฆ์เท่านั้นไม่ปรากฏความคิดเรื่องพระมหากษัตริย์ทรงสอนธรรมแก่พระสงฆ์แต่อย่างใด คตินิยามกษัตริย์ราชธิราชจะเชื่อให้พระมหากษัตริย์ทรงเน้นหน้าที่ในทางธรรมของพระองค์ได้มากกว่าคตินิยามจักรพรรดิซึ่งทำให้พระองค์มีฐานะเป็นผู้นำสูงสุดของพุทธจักร

การที่คตินิยามจักรพรรดิที่เน้นถึงความเป็นพลังอำนาจและการแผ่ขยายอาณาเขตยังคงมีอิทธิพลอยู่มากในรัชกาลที่ 1 ก็คงมีส่วนทำให้ราชสำนักเลือกเน้นคตินิยามกษัตริย์ราชธิราช เพราะหากไม่มีชนชั้นนักระดับสูงในราชธานีจำนวนหนึ่งแล้ว เข้าใจว่าทั้ง "ชาวกรุงเก่า" ที่ยังคงมีชีวิตอยู่เป็นส่วนใหญ่และเมืองประเทศราชที่เคยถูกฝ่ายไทยยกไปตีคงจะขึ้นชมต่อคตินิยามกษัตริย์ราชธิราชมากกว่าจักรพรรดิ

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 260-261.

² สมเด็จพระวันรัตน์, สังคีตยวงค์, หน้า 532.

ชนชั้นนำในรัชกาลที่ 1 ให้ความสำคัญแก่ลักษณะที่เป็นพิธีกรรมในการต่าง ๆ น้อยลงมาก ราชสำนักจึงให้ความสำคัญแก่กษัตริย์ภาพอันศักดิ์สิทธิ์น้อยลง แต่จะเน้นความชอบธรรมของอำนาจที่เกิดจากการทำหน้าที่ต่อสังคมแทน เนื่องจากหน้าที่ของธรรมิกราชาธิราชคือการจรรโลงธรรม จึงมีการเน้นถึงคุณสมบัติที่จะเอื้อให้พระองค์ทรงสามารถทำหน้าที่นี้ได้บริบูรณ์คือคุณสมบัติของพระโพธิสัตว์

ความคิดที่ว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ ทรงได้รับเลือกจากคนทั้งหลายให้เป็นผู้ปกครองเพราะทรงมีพระปัญญาคุณ ทรงทำหน้าที่ตัดสิ้นคดีความ ทรงเป็นใหญ่เหนือที่ดิน และทรงยังชนทั้งหลายให้ยินดีด้วยศัพทพิชราชธรรม¹ เป็นความคิดที่ปรากฏในคัมภีร์ของพุทธศาสนา ก่อนหน้ารัชกาลที่ 1 มาเป็นเวลานาน ทั้งยังมีความคิดว่าพระโพธิสัตว์ซึ่งเป็นพระมหากษัตริย์ในต้นภัททกัปป์ทรงเป็นใหญ่ที่สุดใน "จักรวรรดิ" ด้วย คัมภีร์โลกสันฐานตอนที่ได้รับเลือกมาลงไว้ใน "ไตรโลกวินิจจยกถา ฉบับที่ 2" กล่าวว่า "สมเด็จพระมหาสัพพัญญุโพธิสัตว์อุบัติบังเกิดในต้นภัททกัปป์ ณ ครั้งนั้น... มากไปด้วยเฉชาบุภาพ อาจเพื่อจะปราบปรามทั่วทุกประเทศภูมิณฑล"² และคัมภีร์ "พระธรรมสาคร" ก็กล่าวว่า "ครั้งนั้นสมเด็จพระบรมโพธิสัตว์เจ้า... มีพระนามกรชื่อว่าพระเจ้ามหาสมมตราชกอบไปด้วยสตะพิชรัตน 7 ประการ ได้ผ่านทวีปทั้ง 4"³ ความคิดเช่นนี้เป็นรากฐานของความคิดเกี่ยวกับกษัตริย์ในราชอาณาจักรไทยมานานโดยในสมัยสุโขทัยเน้นคติธรรมราชาธิราช ส่วนในสมัยอยุธยาเน้นคติจักรพรรดิด้วย เช่นเดียวกับสมัยธนบุรี เมื่อตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นแล้วชนชั้นนำเลือกคติธรรมิกราชาธิราชโดยเน้นถึงคุณสมบัติของพระโพธิสัตว์ซึ่งเอื้อให้พระองค์สามารถปฏิบัติหน้าที่ต่อ "จักรวรรดิ" ได้โดยบริบูรณ์อย่างมาก

¹ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจจยกถา ฉบับที่ 2, 1 : 68-70.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 71.

³ "พระธรรมสาคร" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 5.

ไตรโลกวิจิตรจินดกถา ฉบับที่ 2 บรรยายว่าพระโพธิสัตว์ซึ่ง "ปฏิบัติให้เป็น
ประโยชน์แก่สัตว์โลกเป็นอันมาก"¹ มีคุณสมบัติดังนี้

...พระมหาสัมพันธโพธิสัตว์ทั้งปวงนั้น... พระองค์ตั้งพระหฤทัยแสวงหาศิลาที่คุณอัน
ประเสริฐเลิศกว่าพระสุคติและบุญญา เลิศกว่ายศศรีราชาแลวิริยาพ มหาการุณิกา พระบวร
สันดานนั้นนุชมาบอบอิมไปถวายพระมหากุณาริคุณอันแผ่ไปมิไคเลือกหนา
อันหนึ่งในพระบวรสันดานนั้นมากไปถวายขันตีแลเมตตาแก่สัตว์ โทสจิตบมิอาจ
ครอบงำขำยี่จิตสันดานแห่งพระองค์ไค...²

ด้วยคุณสมบัติเช่นนี้ พระโพธิสัตว์ซึ่งเป็นบรมกษัตริย์อันประเสริฐทรงปฏิบัติพระราชภารกิจ
โดย

...พระราชทานซึ่งโอวาทานุสาสน์สั่งสอนสัตว์โลกให้รู้ผิดและชอบ คุณแลโทษ บุญแล
บาป ทรงพระการุณาภาพ ซึ่งแจ่มแสงให้เห็นทางสุวรรคทางนิพพาน... บรมุเทหาเสีย
ซึ่งมีคคือโมหะอันปกคลุมหม่อมห่อสันดานสัตว์... ทุกสิ่งสรรพพระราชศาสตร์แทบรรคาที่
สมเด็จพะเจามหาสมมุติราชาผู้แสวงหาประโยชน์แก่สัตว์โลก ไหมีพระราชกำหนด
กฎหมายตั้งเขตตั้งแดนไว้ในโลกนี้ มหาชนทั้งหลายก็มีอาจฝ่าฝืนเกินเลยไค...³

ความคิดเกี่ยวกับคุณสมบัติของพระโพธิสัตว์และพระราชภารกิจดังกล่าวมานี้เป็นหลักการอัน
ใหญ่ของอุดมการณ์แห่งรัฐในรัชกาลที่ 1

¹ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวิจิตรจินดกถา ฉบับที่ 2, 3 : 140.

² เรื่องเดียวกัน, 3 : 238-240.

³ เรื่องเดียวกัน, 1 : 72.

อุดมการณ์ของรัฐในรัชกาลที่ 1

ตามหลักการของพุทธศาสนาที่ได้รับการเน้นในรัชกาลที่ 1 "จักรวรรดิ" อันมีกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นศูนย์กลางย่อมประกอบด้วยมนุษย์ที่มีวิชาและมีความทุกข์ การปกครองจึงควร เป็นไปเพื่อผลในทางที่เอื้อให้คนทั้งหลายได้สั่งสมปัญญาและประกอบกุศลกรรม เพื่อให้แต่ละคนได้ดำเนินไปตามวิถีทางสู่อุดมคติของชีวิตตามคติพุทธศาสนาคืออนิพพาน ดังนั้นพระมหากษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ซึ่งเป็นพระโพธิสัตว์และเป็นบรมมหาราชาราชจึงทรงทำหน้าที่ดูแลให้คนทั้งใน "จักรวรรดิ" มีวิถีชีวิตที่ถูกต้องตามหลักการของพุทธศาสนาที่ได้รับการเน้นในเวลานั้น

พระราชภารกิจของบรมมหาราชาราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์

บรมมหาราชาราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ซึ่งกอบปรักค้ำ "พระบัญญัติธรรมมีอันสร้างสมมาแต่ก่อน"¹ "ทรงพระมหากรรุณามหาอริราชขันตีเกราะบรรพ-สัตว์ทั้งปวง"² เพราะทรงบำเพ็ญขันตีบารมี "ทรงพระสุจจิตรธรรมอนันตะสาภาภาดิเรก-อะเนกคุณ"³ เพราะทรงบำเพ็ญสัจจบารมี ทรงมี "พระเมตตาบารมีที่จะให้สัตว์โลกทั้งปวงตั้งอยู่ในศีลในสัจ"⁴ ทรง "มีพระราชอุษานหะมิได้คิดแก่พระกาย"⁵ อันเป็นผลจากการบำเพ็ญวิริยบารมี ทรง "ประกอบด้วยพระมหากรรุณาญาณ...มีพระราชประนิทาน ปรารณาพระโพธิญาณ...กรรุณาจะให้เป็นประโยชน์แก่สัตว์โลกทั้งปวง"⁶ พระองค์เสด็จขึ้นครอง

1 เรื่องเดียวกัน, 1 : 2.

2 "พระราชบัญญัติ มาตรา 6" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 585.

3 "พระราชบัญญัติ มาตรา 12" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 589.

4 "พระราชกำหนด มาตรา 6" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 708.

5 "กฎพระสงฆ มาตรา 2" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 546.

6 "กฎพระสงฆ มาตรา 1" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 554.

ราชสมบัติโดยวิธีอเนกชนนิกรสโมสรสมมติ "ด้วยเดชสี่ลัสจักรมีอันพระองคตังพระไทย
 จบารุงโลกยแลพระศาสนา... เจ้าแผ่นดินทวนประพตพิทุจริตนิคบูราราชประเวณีก็เก็คฆ่า
 พันกันเองล้มตายพินาศนิบหายหาผู้ใดจงปกป้องแผ่นดินมิได้ จึงพร้อมกันอาราธนาทรงพระ
 เมตารับ จึงขึ้นปราบคาภิเสก"¹

พระมหากษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ทรงกอบปรักด้วยพระคุณสำคัญยิ่งสองประการ
 ของพระโพธิสัตว์ซึ่งช่วยให้พระองค์สามารถปฏิบัติภารกิจของธรรมิกราชาธิราชได้ นั่นคือ

ศูนย์วิทยทรัพยากร
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ หอสมุดควชิรญาณ, จดหมายเหคุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1144 เลขที่ 7 ก. ชื่อ
 สำเนาสุภอักษร เมืองเวียงจันทน์เรื่องขอราชการ เมืองเวียงจันทน์.

พระปัญญาคุณและพระกรุณาคุณ¹ การที่ทรงกอบปรักค้ำชูบุญญาทำให้ "ทรงพระธรรม"² และ
 เนื่องจากทรงกอบปรักค้ำชูพระกรุณาคุณ ทำให้ "ไม่มีได้ปราถนาจะเอาตัวรอดแต่พระองค์เดียว"³
 ทำให้ทรงสั่งสอนคนทั้งหลายทั้งพระสงฆ์และฆราวาสเพื่อให้เข้าใจธรรมและดูแลให้คนเหล่านี้นั้น
 ประกอบแต่กุศลกรรม ค้ำความในพระราชกำหนดฉบับหนึ่งว่า

...ในพระพุทธประเพณีสมเด็จพระพุทธิเจ้าทั้งปาง เมื่อบำเพ็ญพระบารมีมาในวัฏ-
 สงสารยอมมีพระกรรณาญาณเมตตาสัตว์โลกยทั้งปางจะใคร่ให้ใคร่โลกียสุขแลพระ
 โลกุตระสุขเป็นมุลพระบารมีมา แมนเสวยพระชาติเป็นบรมพระกษัตริย์หาพระพุทธรักษา
 มิได้ สัตว์ทั้งปางก็เอาไศรยบรมพระกษัตริย์ผู้สร้างพระบารมี ย่อมมีพระกรรณาชักชวน
 สมณพราหมณาประชาราษฎร์ให้ตั้งอยู่ในกุศลสุจริต...⁴

พระโพธิสัตว์ซึ่งเป็นธรรมิกราชาธิราช ทรงทำหน้าที่ดูแลทั้งการฝ่ายพุทธจักร
 และการฝ่ายราชอาณาจักรซึ่งการทั้งสองฝ่ายนี้จะเกื้อกูลซึ่งกันและกัน กล่าวคือล้วนเป็นไป
 เพื่อจรโลงพุทธธรรมให้บริสุทธิ์ ให้คนทั้งหลายได้เข้าใจโดยถูกต้อง แล้วกระทำแต่สิ่งที
 ชอบธรรมเพื่อจะบรรลู่พระนิพพาน

¹ในพระราชกำหนด พ.ศ. 2339 กล่าวว่า "พระบาทสมเด็จพระพุทธิเจ้าอยู่หัว
 ผู้ทรงพระธรรมอันมหาประเสริฐกอบค้ำชูพระปรีชาญาณ" "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา
 31" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 749. ส่วนพระกรุณาคุณได้รับการเน้นในที่ต่าง ๆ มาก
 มาย โปรดดู "พระราชบัญญัติ มาตรา 3, 4, 8, 14, 16, 20, 21" กฎหมายตรา
 สามดวง, หน้า 584, 586, 590, 591, 594, 599 และ "พระราชกำหนด มาตรา
 2, 7, 32" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 704, 710, 750 เป็นต้น.

²"พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 31" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 749.

³พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวิจยกถา ฉบับที่ 2, 3 : 140.

⁴"พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 36" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 756-757.

ภารกิจในการฝ่ายพุทธจักร

ธรรมิกราชาธิราชทรงเป็น "อัครมหาเสนาบดีสมเด็จพระพุทธศาสนา"¹ ทำหน้าที่ดูแลพุทธจักรโดยส่วนรวมเพื่อทำให้กรุงรัตนโกสินทร์ เป็นศูนย์กลางของโลกพุทธศาสนาที่ทรงไว้ซึ่งพุทธศาสนอันบริสุทธิ์ถูกต้องเป็นแบบอย่างแก่นานาประเทศและยังทรงเป็นผู้นำในการดูแลให้พุทธศาสนาใน "นานาประเทศ" บริสุทธิ์ถูกต้องด้วย ในศกัถัษรอัครมหาเสนาบดีกรุงรัตนโกสินทร์ที่มีไปถึงพระเจ้าแผ่นดินแห่งเวียงจันทน์กล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น

... ทรงพระโสมนัสปรีดาพระไทยแต่ด้วยจะได้ภูท้าวพระยาประเทศราชหัวเมืองฝ่ายใต้ ฝ่ายเหนือ อันมาพร้อมกัน ณ กรุงฯ แลจโคปฤชาการมหาฤกษ์ซึ่งจะโคปรุ่งพระศาสนา จตั้งพระญาณอุเปกขุาไว สมณพราหมณาณาประชาราษฎรกรุงโคประนิมิตมิโคตองตามพระวิโนยบันยัติ แมนถึงพระสงฆสมณณาประชาราษฎรกรุงานั้นกิติ ถาปรนิมิตมิตองโดยพระวิโนยบัญญัติปรการโคนั้น ก็จช่วยชุมนุมพระสงฆราชาคณทาวพระยาประเทศราช เสนาบดีกรวิพรหมณูปถุทธามาตยราชบุโรหิตุ พินิจพิจจวนาสอบไล่คด้วยพระโคตรปฏิภถ ถาถูกตองแลวจคงไว ถาปรนิมิตมิคจจะชำระวากถาวไพบริสุทธิ...²

ธรรมิกราชาธิราชทรงรักษาพระพุทธศาสนา โดยท่านบำรุงตั้งพระพุทธรูปและพระบรมธาตุ พระธรรม แลพระสงฆ

ในการท่านบำรุงพระพุทธรูปและพระบรมธาตุ โปรคา ให้รวบรวมพระพุทธรูปสำคัญและพระบรมธาตุไว้ในกรุงรัตนโกสินทร์อันเป็นศูนย์กลางของ "จักรวรรดิ" ทรงรักษาพระแก้วมรกตซึ่งมีความหมายอย่างสำคัญต่อฐานะศูนย์กลาง "จักรวรรดิ" ของราชธานีแห่งนี้เพราะพระแก้วมรกตเคยเป็นที่เคารพสักการะในพระนครต่าง ๆ ที่ได้กลายมาเป็น "ประเทศราช" ของกรุงรัตนโกสินทร์ในเวลานั้น ได้แก่ กัมพูชา กำแพงเพชร

¹"พระราชบัญญัติ มาตรา 5" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 585. และ "กฎพระสงฆ์ มาตรา 1" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 544.

²หอสมุดควชิรญาณ, หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1144 เลขที่ 7 ก.

เขียนราย ลำปาง เชียงใหม่ หลวงพระบาง และเวียงจันทน์ตามลำดับ¹ การแปลคัมภีร์
รัตนพิมวงค์จากภาษาบาลีเป็นภาษาไทย² ทำให้ความสำคัญของพระพุทธรูปองค์นี้ในฐานะ
ที่เคยเป็นศูนย์กลางของความเคารพสักการะในพระนครต่าง ๆ เป็นที่เข้าใจกว้างขวาง
ขึ้น และการขนานนามราชธานีให้ตรงกับพระนามพระแก้วมรกต³ ก็เป็นการเน้นฐานะของ
กรุงรัตนโกสินทร์ว่าเป็นที่ประดิษฐานและรักษาพระพุทธรูปอันสำคัญยิ่งนี้ ในพระราชพิธีถือน้ำ
พระพิพัฒน์สัตยามีกฎหมายกำหนดให้มุลนายซึ่งเป็นตัวแทนจากหัวเมืองและประเทศราชใน
"จักรวรรดิ" "กราบ ณ มัสการพระพุทธรูปศิมากรพระแก้วมรกต" ก่อนแล้วจึงให้กราบ
พระสารีริกธาตุเจดีย์พระพุทธรูปพระธรรมพระสงฆ์⁴

ธรรมิกราชาธิราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ยังทำหน้าที่รักษาพระบางจากนครหลวง
พระบาง พระพุทธชินราช พระพุทธชินสีห์ และพระพุทธรูปอันเคยเป็นพระประธานในพระ-
วิหารหลวงแห่งวัดมหาธาตุสุโขทัยซึ่งได้รับการถวายพระนามว่าพระศรีศากยมุนี⁵ นอกจากนี้
นี้ยังทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้อัญเชิญพระพุทธรูปอันประกักพิงจากเมืองต่าง ๆ มาทำนุบำรุง
ปฏิสังขรณ์แล้วประดิษฐานไว้ในกรุงรัตนโกสินทร์ ดังเช่นใน พ.ศ. 2337

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1,
หน้า 82-87.

² พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวิจิตรยกถา ฉบับที่ 2, 1 : 3.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1,
หน้า 105.

⁴ "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 40" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 768.

⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1,
หน้า 47, 246, 276, 340.

...สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศบรมมหาราชราชเจ้าพระองค์ปรารถนาพระบรม
โพธิญาณ ทรงพระราชศรัทธาธิคุณเป็นอัครศาสนูปถัมภ์พุทธศาสนา ทรงพระ
ราชกุศลจินดาไมยญาณไปว่าพระพุทธรูป พระอนุรุโศกที่ทานอุทานาชิบตีศรัทธาสร้างไว้
แต่ก่อน บัดนี้หาจะมีผู้จะทำนุบำรุงปดิสั่งขระจะไม่ ประหลัดหักพังยับเยินเป็นอันมาก เป็น
ที่หมิ่นประมาทแห่งมณฑลอันพาลแลมฤตญาธิฐ... จึงมีพระราชนิพนธ์คำทรุสสั่งให้พญา
รักษมนเทียรกรมวัง... ขึ้นไปเชิญเสด็จพระพุทธรูปณะเมืองสุโขทัย... ขึ้นประดิษฐาน
ไว้ณะพระอารามพระเชตุพน... 1285 องค์...

ใน พ.ศ. 2351 เมื่อ "พระบรมสารีริกธาตุ...กระทำปาฏิหาริย์ปรากฏ... ด้วยเดช
พระบารมีพระบรมโพธิสมภาร"²

...พระบาทสมเด็จพระบรมชนกรมหาราชราช... ผู้ทรงทศพิศราชธรรมอนันตวิริยา
ธิโพธิภาณิธิ... ทรงถวายเครื่องสักการะบูชา... ทรงเชิญพระบรมธาตุใส่ในพระโกษ
ไหเสด็จอยู่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม กิติศัพท์ก็ปรากฏทั่วทุกประเทศ
ชาติเกิดประสพศรัทธาเลื่อมใส เกือบกลนกันมากกระทำสักการบูชา...

นอกจากจะทำหน้าที่รักษาพระพุทธรูปและพระบรมธาตุไว้ในศูนย์กลางของจักรวรรดิตั้งกล่า
มานี้แล้ว ชนมิกกราชราชทำหน้าที่ดูแลพุทธศาสนาในเมืองประเทศราชด้วย ดังนั้นจึงทรง
พระกรุณาพระราชทานพระบรมธาตุส่วนหนึ่งไปประดิษฐานในราชธานีของประเทศราช ดัง
ปรากฏในคราวเสกนักร้องค์เองไปครองกรุงกัมพูชาชิบตี" สมเด็จพระนารายณ์มหาราช
พุทธเจ้าอยู่หัวบรมชนกรมหาราชราชเจ้า พระราชทานพระสารีริกธาตุอย่าง

¹ หอสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุหมายเหตุรัชกาลที่ 1156 เลขที่ 9/ก

ชื่อ กระแสพระบรมราชโองการ เรื่องให้เชิญพระพุทธรูปจากสุโขทัยมาประดิษฐานไว้ ณ กรุงเทพฯ

² กรมหลวงนรินทรเทวี, หมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี,

(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2501), หน้า 484.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 483-486.

กลางอย่างน้อย 10 พระองค์... สำหรับไค้มัสการบูชาเป็นมหาสวัสดิมงคลอันประเสริฐ"¹
ในปีสุดท้ายของรัชกาลก็ทรงพระกรุณาพระราชทานพระบางคืนไปเวียงจันทน์²

ในการรักษาพระปริยัติธรรม "สมเด็จพระบรมพิทพระราชสมภาร พระองค์ทรง
พระมหาราชาราชเจ้า... ไค้ปะดำภกยกพระสวศนาสังคายนาพระไตรปิฎกอันวิปะลาดให้
ยั้งยืนรุ่งเรืองไปในอนาคตกาล"³ "ประกาศพระราชปรารภให้ชำระพระราชาคณะบท
พระอายุการ" บรรยายถึงพระราชภารกิจอันสำคัญนี้ว่า

...ฝ่ายพุทธจักรนั้น พระไตรปิฎกแปดหมื่นสี่พันพระธรรมชั้นชั้นอันสมเด็จพระพุทธิเจ้า
ทรงพระมหากรรณูประคิมฐานไวต่างพระองค์ ไค้เป็นหลักโลกยสังฆอนมรรพชิต
บริษัษบแลธรวาศบริษัษบไค้ประภักดิ์ซึ่งทางศุคคิฎมแลศุคคิฎม ก็ไค้อาราธนาประชุม
เชิญพระราชาคณะทั้งปวง มีสมเด็จพระสังฆราช แลพระธรรมอุคมพระพุทธิโฆษา-
จารย์เป็นประธาน ฝ่ายราชบัณฑิตยนั้นพญาธรรมปริชา เป็นตน ให้ทำสังคายนายชำระ
พระไตรปิฎกสอบใส่ควยอรรฐกะถากฎีกาใหญ่คองคองคองพระพุทธิบัญญัติ พระไตรปิฎก
จึงคองถูกถวนคองใส่ชินคิ... ก็เป็นพุทธการกกรรมคองการกกุศลอันประเสริฐ...⁴

การจัดสังคายนาพระไตรปิฎกนี้นับเป็นการกระทำในฐานะพระมหากษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ที่สุดใน
โลกพุทธศาสนา คั้งที่สมเด็จพระสังฆราชพระราชาคณะทั้งปวงถวายพระพรว่า

¹ หอสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุเหตุการณ์ที่ 1 จ.ศ. 1153-1172 เลขที่ 2
ชื่อ เรื่องเสกเจ้าประเทศราชออกไปครองเมืองต่าง ๆ.

² กรมหลวงนรินทรเทวี, จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี,
(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2516), หน้า 246.

³ หอสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุเหตุการณ์ที่ 1 จ.ศ. 1151 เลขที่ 1 ชื่อ
พระราชาคณะถวายพระพรไชยมงคลเนื่องด้วยอสนีมาคตกในพระราชวัง.

⁴ "พระราชปรารภ" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 1-2.

... พระบาลีและอรรถกถาฎีกาพระไตรปิฎกทุกวันนี้พิรุณมาช้านานแล้ว หากษัตริย์พระองค์ใดจะทำนุบำรุงให้เป็นศาสนูปถัมภกมิได้... สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาครั้งนี้ก็นับได้ชื่อวานวมสังคายนาครั้ง 9 ครั้ง. จะยังพระปริยัติศาสนาให้ถาวรรวัฒนาสืบยาวไปในอนาคตสมัยสืบกาลชานาน...¹

หลังการสังคายนามีการแต่งหนังสือประวัติศาสตร์สากลของโลกพุทธศาสนา คือ "สังคีตยวงศ์" อันเป็นคัมภีร์ที่ยืนยันถึงความสำคัญของการสังคายนาครั้งนี้และแสดงให้เห็นว่ามหากษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ทรงเป็นองค์อัครศาสนูปถัมภกที่ยิ่งใหญ่ที่สุด มีความตอนหนึ่งในคัมภีร์นี้ว่า "การสังคายนาครั้งนี้... การชำระพระธรรมวินัยก็ดี ใ้สูญใ้หายเสียแล้ว ชนอื่น ๆ มิได้กระทำเลย... ย่อมมามีในคราวนี้ แลการงานนั้นๆ พระองค์ได้ให้สำเร็จเป็นประโยชน์แก่อกุลแก่สัตว์โลกทั้งปวงสิ้น"²

ในปีแรกที่เสด็จขึ้นปราบดาภิเษก ทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้พระราชอาณัติและราชบัณฑิตยสถานแต่งไตรภูมิภค หรือไตรโลกวิจิตรภค ต่อมามีใน พ.ศ. 2345

... ทรงพระราชปรารภถวายพระญาณปริชาว่าไตรภูมิภคที่แต่งไว้นั้น... การไม่เสมอกัน... ที่ยังวิปลาสคลาดเคลื่อนว่าเนื้อความไม่สมควรถวายพระบาลีและอรรถกถานั้นก็มี ถาแต่งขึ้นใหม่... ให้สมควรถวายพระบาลีและอรรถกถาหาฎีกาและอนุฎีกา... จะใ้เป็นธรรมทานอันล้ำเลิศประเสริฐเป็นที่เกิดกองการกุศล ให้สำเร็จผลประโยชน์แก่อานแลอูพิงนั้นเป็นอันมากกวามาก ทรงพระราชดำริถวายพระญาณสัมปยุต ภาวาทจรกุศลเจตนาตั้งนี้แล้ว... จึงมีพระราชโองการดำรัสสั่งพญาธรรมปริชา... ให้ชำระคัคแปลงไตรภูมิภคอย่างพระราชดำรินั้น...³

นอกจากจะรักษาพระธรรมโดยการอุปถัมภ์การสังคายนาพระไตรปิฎกและการแต่งคัมภีร์ทางพุทธศาสนาแล้ว ธรรมิกราชาธิราชยังทรงทำนุบำรุงการศึกษาพุทธศาสนาให้

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 184-185.

² สมเด็จพระวันรัตน์, สังคีตยวงศ์, หน้า 453.

³ พระยาธรรมปริชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวิจิตรภค ฉบับที่ 2, 1 : 2-3.

กรุงรัตนโกสินทร์ เป็นศูนย์กลางการศึกษาพุทธศาสนาของจักรวรรดิด้วย ดังปรากฏว่ามี พระสงฆ์เขมรและลาวเข้ามาเล่าเรียนพระไตรปิฎกจนชำนาญแล้วธรรมิกราชาธิราชก็จะ ทรงพระกรุณามิมนต์กลับออกไปชำระพระพุทธรูปในพระราชวังนั้น ๆ พระสงฆ์จาก หัวเมืองก็เข้ามาศึกษาเล่าเรียนคัมภีร์วิปัสสนาธุระในราชธานีอยู่เป็นปรกติเช่นเดียวกัน²

การรักษาพระสงฆ์เป็นภารกิจอันสำคัญยิ่งของธรรมิกราชาธิราช ทั้งนี้เพราะ คำนหนึ่ง "ถ้าพระภิกษุยังทรงพระปาติโมกขบริบูรณ์อยู่ครบใจ ชื่อว่าพระศาสนายังตั้งอยู่ ครบนั้น... เบนเนื่อนามบุญแก่สัตว์โลกย หวานพีชสรัทธา ทำทานลงในเนื่อนาอันเลิศจะไค เกิดผลเป็นอันมาก... นอยจากโกรธจากโลกจากหลง ให้เกิดสมุทเจตวิมุตินิพานสุขใจ"³ อีกค่านหนึ่งพระสงฆ์ทำหน้าที่สั่งสอนพระศาสนาโดยการแสดงพระธรรมเทศนาให้คนทั้งปวง เข้าใจธรรม⁴ นอกจากนี้ยังทรงพระกรุณาจะให้พระภิกษุสามเณรเองได้เข้าใจพุทธธรรม จน "ไค้มักไค้ผลพันสงสารทุกข... ถึงมิไค้มักไค้ผลในชาคนี้ ก็เปนวาสนาติดคนไปโนะฮะนา- คต"⁵ ในบานแผนกของไตรโลกวินิจนยกถาฉบับที่ 2 บรรยายว่า

...บรมธรรมิกราชาธิราช... พระราชทานุจตุปัจจัยทั้ง 4 แลนิจภัต คิลานภัต แก่ ภิกษุสงฆ์ทั้งปวง เพื่อจะให้เป็นกำลังขอกุลลาวเล่าเรียนบ่าเพ็ญเพียรในฝ่ายคัมภีร์และ วิปัสสนาธุระ ปรารภณาจะยังภิกษุสงฆ์แลสามเณรทั้งปวงให้ยิ่งควยศีลคุณ แลสมาธิ คุณ ปัญญาคุณ จะให้เป็นรากเป็นเหงาแห่งพระพุทธรศาสนา...⁶

¹ ปรคคูปพที่ 3.

² "กฎพระสงฆ์ มาตรา 3" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 550.

³ "กฎพระสงฆ์ มาตรา 2" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 546-547.

⁴ "กฎพระสงฆ์ มาตรา 1" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 544-545.

⁵ "กฎพระสงฆ์ มาตรา 4" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 551-552.

⁶ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), "คำปรารภ" ไตรภูมิโลกวินิจนยกถา ฉบับที่ 2,

ส่วน "กฎพระสงฆ์" บรรยายว่าทรง "มีพระราชโองวาทานุสาสนตักเตือน เพื่อจะให้พระสงฆ์ทั้งปวงในกรุงนอกกรุง เพมหานคร แลนานาประเพณีให้ทรงพระปาฏิโมกข์สังวรศีลบริสุทธิ์"¹ การ "พระราชโองวาทานุสาสนตักเตือนพระสงฆ์ทั้งปวงในกรุงนอกกรุง เพมหานคร" นั้นเห็นได้จาก "กฎพระสงฆ์"² ส่วนภารกิจที่ทรงดูแลพระสงฆ์ใน "นานาประเพณี" นั้นปรากฏในศุภอักษร อัครมหาเสนาบดีกรุงรัตนโกสินทร์ถึงพระเจ้านั่งนทเสนแห่งเวียงจันทน์ว่า

... อันหนึ่งซึ่งมีศุภอักษรขึ้นมาแต่ก่อนว่าพระราชคณะแลพระสงฆ์สามเณร เมื่ออุ้งลาว ประพฤติการทุจริตผิดพระพุทธรูปบัญญัติ มิต้องช่วยกิจพระวิโนยทำการหยาบขาด่าง ๆ ตามกในพระพุทธรูปสาสนาประการนี้เป็นขอใหญ่ ทรงพระไทยจบบำรุงยกพระบวรพุทธรูปสาสนานี้ให้บริสุทธิ์...³

การสั่งสอนและดูแลให้พระสงฆ์รักษาพระวิโนยสังวรศีลบริสุทธิ์ เป็นภารกิจอันสำคัญจนบางครั้งมีพระนามในพระราชกำหนดบทพระไอยการที่ลงท้ายว่า "ผู้ทรงชำระพระปฏิบัติธรรมสาสนา ให้พระชินโรสสร่วมพระจัดปารีสุทธิศีลสังวรวิโนยบริสุทธิ์ของใส"⁴ หรือ "ผู้ทรงทศพิชราชธรรม... ยังพระปฏิบัติสาสนาพระมหาชินโรสสงฆ์ดำรงเรื่องรศศีลสวัสดิพระจัดปารีสุทธิศีลสังวรวิโนยไพบุรณพิเศศ"⁵ นอกจากนี้จะสั่งสอนและดูแลให้พระสงฆ์รักษาศีลแล้วยังทรง "พระราชทานพระบัญญัติ"⁶ หรือ "พระราชทานสติอารมณ์"⁷ แก่พระสงฆ์

¹"กฎพระสงฆ์ มาตรา 2" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 546.

²โปรดดู "กฎพระสงฆ์" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 544-581.

³หอสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1144 เลขที่ 7 ก.
ชื่อ ตำนาศุภอักษร เมืองเวียงจันทน์ เรื่อง ขอราชการเมืองเวียงจันทน์.

⁴"พระราชบัญญัติ มาตรา 1" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 582.

⁵"พระราชกำหนด มาตรา 34" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 753.

⁶กรมศิลปากร, ประชุมพระราชปจณา เดม 1, หน้า 44.

⁷เรื่องเดียวกัน, หน้า 65.

โดยทางอ้อมโดยผ่านการพระราชปฤชา

อาจกล่าวได้ว่าอุดมการณ์ของรัฐในรัชกาลที่ 1 นั้น พระสงฆ์อยู่ภายใต้พระบารมีของธรรมิกราชาธิราชซึ่งเป็นพระโพธิสัตว์เช่นเดียวกับคนอื่น ๆ ในรัฐ ทรงสั่งสอนและดูแลให้พระสงฆ์ได้รักษาศีล บำเพ็ญสมาธิ และสั่งสมปัญญาคุณให้เพิ่มพูนขึ้น นอกจากนี้ยังทรงมีพระราชโอวาทานุสาสน์ตักเตือนด้วยว่า

...พระสงฆ์เถรานุเถรอันรักษาพระพุทธรูปนั้น ระวังกันตรวจตรารักษาพระศาสนา มิให้เป็นอันตรายแก่ราชมอง... ถ้าเกิดพวกภิกษุโจรมากนักเหลือกำลังจะวากฏา รรอนชวนกันเขามาถวายุพระพุทธรูปพระราชาอาณาจักร ฝ่ายพระมหากษัตริย์ผู้รักษาพระราชอาณาจักรก็ช่วยอุปถัมภ์...

และเน้นว่าสำหรับพระพุทธรูปศาสนาโดยส่วนรวมนั้น "จะวัฒนาการตั้งไปได้เอาไสรยพระราชอาณาจักรสมเด็จพระมหากษัตริย์ราชาเจ้าผู้ทรงธรรมสมเคราะห์พระศาสนา"²

ภารกิจในการฝ่ายราชอาณาจักร

พระโพธิสัตว์ซึ่งเป็นธรรมิกราชาธิราชทรงดูแลให้เจ้าประเทศราช พระบรมวงศานุวงศ์ เสนาพถพามาตย์ราชมนตรี และไพร่ฟ้าประชากรทั้งปวงประกอบกุศลกรรมและละเว้นจากอกุศลกรรมโดยวิธีการสองอย่าง คือ "พระราชทานซึ่งโอวาทานุสาสน์สั่งสอนสัตว์โลกให้รู้ผิดและชอบ คุณแลโทษ บุญแลบาป ทรงพระการุณภาพซึ่งแจ่มแสงคงให้เห็นทางสวรรค์ทรงนิพพาน"³ และ "ว่ากล่าวปรายปรามผู้กระทำผิด... ใครมีโทษควรจะค่าให้ค่า ควรจะตีให้ตี ควรจะขบให้ขบเสีย... ให้มีพระราชกำหนดกฎหมายตั้งเขตตั้งแดนไว้ในโลกนี้"⁴ ความคิดเกี่ยวกับกษัตริย์แต่เดิมซึ่งปรากฏในอัครคัมภีร์สุตตร เน้นภารกิจในประการหลังเท่านั้น⁵

¹"กฎพระสงฆ์ มาตรา 8" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 560.

²"กฎพระสงฆ์ มาตรา 3" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 549.

³พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจจยถา ฉบับที่ 2, 1 : 71.

⁴เรื่องเดียวกัน, 1 : 69-72.

⁵โปรดคุณ นิธิ เอียวศรีวงศ์ "ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์...", หน้า 223-224.

แต่ในรัชกาลที่ 1 ให้ความสำคัญอย่างยิ่งแก่ภารกิจในประการแรก¹ ในขณะเดียวกันที่ยังคงให้ความสำคัญแก่ภารกิจประการหลังอยู่ ทั้งนี้เพราะภารกิจสองประการนี้มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด กล่าวคือเมื่อทรงพระราชทานซึ่งโอวาทานุสาสน์สั่งสอนสัตว์โลกแล้ว พระองค์จะทรงคุณแลให้สัตว์โลกประพฤติกอบด้วย หากสัตว์โลกกระทำผิดพระองค์จะทรงลงทัณฑ์เพื่อมิให้ "มัวเมาลุ่มหลงไป... ทำการอกุศลทุจริตคิดเป็นพาลกอบไปค้ำยบาปอุลามก... จะชวนกันไปสู่อุบายภูมิเสียสิ้น"² และเพื่อให้ "ในขอบเขตชั้นทศมาพระราชอาณาจักร... ปราศจากหลักต่อเลี่ยนหนาม คือความมูลวิวาทแห่งพาลชาติบุคคลอันมีสันดานเป็นทุจริต ให้เป็นहितานุทิศประโยชน์สิ้นมูลวิวาททุกท"³

ภารกิจในการ "พระราชทานซึ่งโอวาทานุสาสน์สั่งสอนสัตว์โลก" เพื่อให้สัตว์โลกประกอบแต่กุศลกรรมนั้น พระมหากษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ทรงให้ความสำคัญอย่างมากทั้งนี้ก็เพราะ

... ทรงพระกรุณาเห็นว่า แดนดินก่อนนั้นอนาปราชราชภูรทั้งปวงมีน้ำจืดยังมีดินจืด คุณเคยในการกุศล ธุระคุณอยู่ช่วยการบาปเพทโทษยากตักถ้วราชไทย ก็ชวนกันคุณเคยไปในการบาปหยาบช้า คอยราชกิจการนั้นสืบสนพนปรมาณ ประการหนึ่งกระทำการณรงคสงครามความจำเปนเหวนหาประโยชน์ใด เสียทีที่ไคมาเปนนมุษแลพบุ พระพุทธศาสนาอันยากที่จะโคพบเห็น ครั้นนี้จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ลุคหยอนุพระราชอาณาจักรราชกิจทั้งปวงลงมีแต่การกุศล ให้มีความศุขสหาย เพื่อจะให้จิตนั้นเกลี่ยไกลบาปคุณเคยเขาในการกุศล จึงทรงพระอุษาหะลี้ญาเร่งรัดบำเพญพระราชกุศลต่าง ๆ เป็นประธานชักนำอนาปราชราชภูรทั้งปวง แลไว้ในมีพระราชกำหนดกฎหมาย เร่งใหม่บำเพญทาน รักษาศีลสะดับฟังพระธรรมเทศนา ให้ตั้งอยู่ในทศกุศลกำมบหลิบปรการ แล้วยังทรงพระกรุณาอนุเคราะห์เหวนายังมีคุณเคยเขาในการกุศล เพราะวาวอนาปราชราชภูรสัตว์ครั้งนี้ มีแต่โลภะมีแต่โมหะเป็นเคามูล

¹โปรดคฤเรื่องเดียวกัน, หน้า 226-232.

²"พระราชกำหนด มาตรา 42" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 770.

³"พระธรรมสาคร" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 20.

จะกะทำทุกสิ่งใค้ใค้ก็ปราศจากปัญญา ศักดิ์ที่ว่าทำไปตามปร เวณี... ลัญญะเนื่อความ
องคแห่งศีลอันจะใค้เขาใจรักษาตามนั้นรอยคนสันคนจะรู้นั้นนอย ถึงที่รู้เหาคังนั้น
เพราะมีวิญญาณปัญญาคี้ก็ ปัญญาใค้มีมีคญาณ ปัญญาอันจะคคจิตจรอกุศลกรรม ถือศีลเป็น
อันมันนั้นนอยนค... ก็เสี่ยที่ค้วยจวนุรพาษาอิมรณทุกขใค้กลถึงแล้ว ครั้นมีพระราษ
กำหนดกฎอนาจักรกะหนาวเขาไวค้วยกับพระพุทธิอนาจักร สัตวทังปวงก็จะปรมาทมิใค้
จะปฏิบัติตามกุศลสุจวิต"¹

การบำเพ็ญทานและการรักษาศีลเป็นรากฐานของการประกอบกุศลกรรมทั้งปวง²
ในปีแรกที่เสด็จขึ้นปราบดาภิเษก พระมหากษัตริย์ "ผู้ทรงพระราชธรรมคุณอันประเสริฐ"
จึงทรงพระกรุณาพรณนาดังณะศีลห้า ศีลแปด ศีลสิบ โดยยกตัวอย่างให้เห็นชัดเจนว่า
"กรรม" ไค้บ้างที่ถือว่าศีลขาด และ "กรรม" ไค้บ้างที่ถือว่าศีลนั้นมีไค้ขาด แล้วทรงย้าว่า

... แลดูลักษณะศีล 5 ศีล 8 ศีล 10 คังพรณาไปรคมาทังนี้ ให้ข้าทูลองทูลีพระบวท
ผู้ใหญ่ผู้นอยทังปวงพิจารณาอุโหขึ้นปากขึ้นใจ ไค้ถามไค้ลึนความสงไค้รย แล้วจึงให้
สมาจารศีล 5 เป็นนิจศีล สมาจารศีล 8 ในวันอุโบสสุ ถาศรัทษาจะสมาจารศีลสิบ
ใหม่ผลานิสงมากุใค้... จิตรนั้นจึงคูนเคยเขาในการกุศลก็จะเป็นอุปนัไสยแคนไป
ในปัจจุบันชาติ เมื่อจะทำการกิริยานั้นเพราะเอาอาจินกรรมกุศลสุจวิตคคคัว เป็น
บรรพภาศนาบารมีไปในอนาคต...³

ในปีต่อ ๆ มาก็ทรงตราพระราชกำหนดเป็น "โอวาทานุสาสน์" คคคเคื่อนซ้ำอีกหลายครั้ง
ให้ข้าทูลองฯ ผู้ใหญ่ผู้นอยคคคคจนไค้รฟ้าประชากร "บ่าเพงศีล ทาน"⁴ ทังยังทรงพระ
การุญภาพห้ามปรามมหาชนทังปวงไม่ให้เบียดเบียนล่างผลาญหมู่สัตว์คิรัจนาณ โดยทรงสั่ง
สอน, "ให้ละเว่นจากการชนไค้ชนนคคคคชนนคคคคทาชนนคคคคชัมพู จับปลาให้คคคคคคกัน"⁵

¹ "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 36" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 756-757.

² โปรดดู "หลักการของพุทธศาสนาที่ถุกเน้นในรัชกาลที่ 1" ช่างค่น.

³ "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 36" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 757-762.

⁴ "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 40, และบทที่ 42" กฎหมายตราสามดวง,
หน้า 767-769 และหน้า 769-770.

⁵ "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 42" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 769-770.

นอกจากนี้ "สมเด็จพระบรมโลกนาถ พระบาทพิตรพระเจ้าอยู่หัว บรมธรรมิกราชาธิราช ผู้ประเสริฐ" ยังทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้ราชบัณฑิตยสถานแต่ง "ไตรโลกวินิจจกถา" ซึ่งสั่งสอนเรื่องการบำเพ็ญทานและการรักษาศีลอย่างละเอียด ใน "เทวโลกกถา" "เปตกถา" และ "นิริยกถา" โดยแสดงให้เห็นเป็นนัยว่ามนุษย์จะมีชีวิตที่ดีขึ้นด้วยการบำเพ็ญทานและรักษาศีล โดยใช้ภาพของเทวบุตร เทวธิดา ผู้ครอบครองสวรรค์สมบัติเป็นสัญลักษณ์ และจะประสบความสำเร็จทุกชั้นยากแสนสาหัสก็เพราะไม่บำเพ็ญทานหรือไม่รักษาศีลแต่ประกอบกุศลกรรมต่าง ๆ โดยใช้ภาพของเปรตและสัตว์นรกเป็นสัญลักษณ์¹

นอกจากจะทรงสั่งสอนให้บำเพ็ญทานและรักษาศีลแล้ว "สมเด็จพระบรมนาถบรมพิตรพระเจ้าอยู่หัวบรมธรรมิกะมหาราชาธิราชเจ้าผู้ทรงทศพิศราชธรรมอนันตคุณสุนทรามหาอุปถัมภ์ภคพระพุทธานุภาพพระศาสดาพระศาสดาพระเจ้าอยู่หัวบรมธรรมิกะมหาราชาธิราชเจ้าผู้ทรงทศพิศราชธรรมอนันตคุณ" ยังทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้เห็นว่า "ท้าวพญาเสนาบดีคือนาประชาราชกุมารแต่ก่อนที่ประมาทมิได้ปฏิบัติตามทศกุกัมมบทวิโนย ได้ชื่อว่ามิได้พบพระศาสดานั้นมีแต่อกุศลขึ้นมาไปในสันดานกระทำอกุศลกัมมต่าง ๆ ก็ได้ทุกขเวทนาในอนาคตปัจจุบัน"²พระองค์ "จึงมีพระบริหารคำหรือสเหนื่อเกล้าฯ" ดังนี้ว่า

...โดยพุทโธวาทปาฏิโมกข์... วรพุทธศาสนาสอนสัตว์ด้วยพระธรรมสามบทหนึ่ง คือกริยามิโคกระทำซึ่งอุปาลมกทั้งปางหนึ่ง คือใหญ่บริบูรณ์ด้วยกุศลธรรมอันปราศจากโทษหนึ่ง คืออุสาหะหมั่นหมานจิตรอันร้ายชั่วนั้นให้ดีขึ้นหนึ่ง ธรรมสามประการนี้ชื่อว่าพระพุทธานุภาพ เหตุธรรมทั้งสามบทนี้รวบกองศีลคือพระวิโนย สมาธิคือพระสุตตปัญญาคือพระบรมมค... ผู้ใดปฏิบัติใญ่ชื่อว่ากบฏพระเจ้าพุทธานุภาพ... พระองค์จึงบัญญัติพระวิโนยสองประการอันเป็นคณพระธรรมศาสนาทั้งสามบทนี้ไว้ คือพระปาฏิโมกข์เป็นวิโนยภิกษุ คือทุกกัมมบทเป็นวิโนยฆราวาส

แต่นี้สืบไปเมื่อนาน ไทหาทูลอองฯ ทั้งปาง ผู้ใหญ่ผู้น้อย ฝ่ายทหารพลเรือนข้างหน้าข้างใน ผู้รักษาเมืองผู้รั้งกรมการอนาปราชราชกุมารปฏิบัติตาม ให้ตั้งอยู่ในทศกุกัมมบทวิโนยทั้งสิบประการ ถ้าผู้ใดละเมิดเสีย มิได้ปฏิบัติตามพระราชโอวาท

¹พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจจกถา ฉบับที่ 2, 3 : 19-29, 3 : 208-214, 3 : 221-225.

²เรื่องเดียวกัน, 2 : 175-220, 2 : 95-144.

กำหนดกฎหมายนี้ จะเอาตัวเป็นโทษตามโทษานุโทษ"¹

ในคราวที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเจ้าพระยามนตรีศรีธรรมราช (พัฒน์) เมื่อ พ.ศ. 2327 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงทราบพระโอรยาตบสั่งสอน ให้เจ้าพระยามนตรีศรีธรรมราชปฏิบัติราชการแผ่นดินโดยชอบธรรม ส่วนหนึ่งของราชการแผ่นดินที่ทรงมีพระโอรยาตบให้เจ้าพระยามนตรีศรีธรรมราชปฏิบัติตามก็คือ

...ให้เจ้าพระยามนตรีศรีธรรมราชมีน้ำใจโอบอ้อมแก่สมณะซึ่งพราหมณาจารย์อาณาประชาราษฎร ไพรพลเมืองลูกควาณิชให้ชักชวนกันทำบุญให้ทานจำเริญเมตตาภาวนา สดับรับฟังพระธรรมเทศนา รักษาศีลหาเป็นนิจศีล คือแปลเป็นอติเรกศีลจงเนื่อง ๆ แลควรวุให้ตั้งอยู่ในทศกัศณกรรมบทโดยพระราชกำหนดซึ่งโปรดพระราชทานออกไปไว้ก็จะโคพาตัวไปสู่สุคติภูมิอันประเสริฐ ประการหนึ่งพึงใ้หมายรุ่งพระสงฆเถร เณรผู้เลาเรียนฉายคันถธุระวิปัสณาธุระจงทูลว่าอาวราม จะโคเป็นการกุศลสืบไป อีกประการหนึ่งให้ตรวจดูพระพุทธรูป พระสถูป พระเจดีย์ พระศรีมหาโพธิ์ พระวิหารการเปรียญ วัดวาอารามแห่งใดชำรุดใดซึ่งชำรุดปรักหักพัง เสราหมองอยู่ประการใดนั้น ให้ชักชวนพระ หลวง ชุน หมื่น กรมการ แลอนาประชาราษฎร ผู้มีศรัทธาบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระขึ้นให้สูงใหญ่รุ่งเรืองถวายพระราชกุศลสืบไป อย่าให้วัดพระชำรุดปรักหักพัง เสราหมองอยู่โค...²

เข้าใจว่าในการแต่งตั้งเจ้าเมืองอื่น ๆ มหากษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ก็ทรงพระราชทานพระโอรยาตบในทำนองเดียวกันนี้เพื่อเป็นการมอบหมายภารกิจของพระองค์ให้เจ้าเมืองดำเนินการแทน นอกจากนี้ในฐานะพระโพธิสัตว์ซึ่งเป็นธรรมิกราชาธิราช พระมหากษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ยังทรงพระกรุณาสั่งสอนกษัตริย์แห่งประเทศราชให้ทำราชการเพื่อเป็นอรรถประโยชน์แก่สมณะพราหมณาจารย์อาณาประชาราษฎรทั้งปวงอันจะได้พ้นจากจักรวาลทุกขด้วย โดยเน้นว่าให้ทำตามแบบอย่างของกรุงรัตนโกสินทร์ ดังความในศุภอักษรอักษรมหาเสนาบดีกรุงรัตนโกสินทร์ถึงพระเจ้าแผ่นดินแห่งเวียงจันทน์ว่า

¹"พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 33" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 751-752.

²"เรื่องตั้งเจ้าพระยามนตรีศรีธรรมราช (พัฒน์), ประชุมพงศาวดาร เล่ม 2,

...พระบาทสมเด็จพระเอกาทศวรรดิศวรบรมนาถบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระ
 ธรรมพระคุณอันมหาประเสริฐ ณ กรุงเทพพระมหานคร... ทรงพระโสมนัสกรรณาใน
 พระเจ้าเวียงจันทบุรีอันมีพระเยวราชอุสาหาทะทุกการราชการสนองพระเดชพระคุณ
 ไคโดยอันควรควยสักะปัญญารูปทรงปวงนี้ กเป็นแต่ความชอบตามรบบอบุราณราชประ-
 เเพณี ยังมีไคเป็นอรรถประโยชน์ชนแถมมพราณาจารย์อนาประชาราษฎรทรงปวงอันจ
 ไคพนจากจตุรกายทุกขให้ไคศุขในไตรภขสมปัดคิสามเป็นแทกอร จึงทรงพระกรรณา
 มีพระราชโองการมารับันทุลสุรสิงหนารณสุคนี้สังสรรษา ซึ่งพระเจ้าเวียงจันทบุรี
 แดงให้ไปเกลี้ยกล่อมลาวมีชื่ออันแทกหนีไปอยู่ณปากงกลับคืนเขามาตั้งบ้านเรือน...
 แลไพรพลเมืองซึ่งยังแทกคืนอยู่ณปากง ยังไม่เขามาคืนเชิงนั้น ไ้พระเจ้าเวียงจัน
 ทงงเหตุอยู่ในพรหมวิหาร เมตตากรณา อยามินันทาโทษาทำพลาการชมแห่งควยราชทัณ
 อาญาแการราษฎรอันมีควรที่จทานั้น ไ้เอาคิลลัจบายมีพระราชโองาพนี้แลโลมอณา-
 ประชาราษฎรทรงปวงวา สมเด็จพระพุทธเจ้ามกุฎเกล้าอยู่หัวณกรุงเทพมหานคร
 ศรีอยุธยาทุกวันปีปรารณาพระบรมโพธิญาณลัทธิพิณ มีพระกรรณาญาณเอนคูลัทธิโลกทรง
 ปวงมิไคเลื้อกหนา ทงงพระไทยจะบำรุงพระวิโนยบริยัตศาสนาในเมืองลาวชูเมนให้
 วัฒนาการรุ่งเรืองสืบไป... ไ้พระเจ้าเวียงจันทแล้วโลมอณาประชาราษฎรควยพระ-
 ราชโองาพอันนี้ ลัทธิทรงปวงก็จหาความรังเกียจมิไค ก็จเขามาควยผลเมตตากรณา
 นี้เป็นหมั้นคง แลจชักชวนให้ตั้งอยู่ในทักกุศลกัมบ 10ประการ ไ้พระนิตตามอยาง
 วัฏพริบัตกรุงเทพไคคังนี้จึงจเป็นมัทยมความชอบของพระเจ้าเวียงจันทบุรี... แล
 เจ้าเวียงจันทจงเลื่อมใสเอาพระไทยปลงลงตอมวรพุทธศาสนาที่จใหญ่โรจนโชทนา-
 การสืบไป...¹

สำหรับภารกิจในการ "ว่ากล่าวปราบปรามผู้กระทำความผิด" และ "ให้มีพระราช
 กำหนดกฎหมาย" เป็นส่วนหนึ่งของการดูแลให้พระบรมวงศานุวงศ์ ชุณนาง ตลอดจนอนา-
 ประชาราษฎรประพฤตีสัจจธรรมและละเว้นอกุศลกรรม

การคัดลिनคคีความเป็นภารกิจอันสำคัญ เนื่องจากธรรมิกราชาธิราช ทรงเป็น
 พระโพธิสัตว์ซึ่งกอบปรควยพระปัญญาคุณและทรงธรรมพระองค์จึงทรงคัดลिनคคีโดย "ยุคคิธรรม"
 อันหมายถึงโดยชอบธรรม แล้ทรงลงทัณฑ์แก่ "พาลชาติบุคคลอันมีสันคานเป็นทุจริต" ซึ่ง
 ประกอบอกุศลกรรม

¹ หอสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุหมายเหตุศักราชที่ 1 จ.ศ. 1144 เลขที่ 7 ก.

ในการตรากฎหมายอันใดแก่ "พระราชกำหนดกฎพระอัยการแลพระราชบัญญัติซึ่งจัดเป็นพระราชสาตราทั้งปวง" พระมหากษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ทรงตราขึ้นด้วยเหตุที่ "ทรงมีพระราชดำริถึงมุลอบารมีที่จะให้สัตว์โลกยทั้งปวงตั้งอยู่ในศีลในสุจริตธรรม เป็นที่ทานุทิศประโยชน์สืบไป"¹ ทรงยกเลิกกฎหมายบางฉบับด้วยเหตุที่เป็น "ทางความโกหก" อันจะทำให้พระสากการซึ่งทำหน้าที่พิพากษาคดีแทนพระมหากษัตริย์พากันไปสู่อบายภูมิ² พระองค์ทรงเป็นศูนย์กลางในการชำระ "ธรรม" หรือกฎหมายทั้งปวง

... ทรงพระราชดำริะตรีตรองตามท่านองคตองราชประเวณีบรมกระษัตริราชธาตแต่ปางก่อนซึ่งเสวยราชสมบัติตั้งอยู่ในยุคิธรรมนั้น ราชวงษอนวงษเขาเจ้าเงายุพราชเสนาพฤชามาตยราชมนตรีก็ตั้งอยู่ในทางธรรมตามพระธรรมสาตราราชสาตราพระธรรมนพระราชกำหนดคบทพระอัยการตามบูรณราชประเพณี รักษาแผนดินโดยยุคิธรรม ไพรฟ้าประชากรไคยยุคิขเกษนใจ บานเมืองก็สมบูรณหาไทยอันรายมิไค...³

เมื่อ "กฎหมายพระอัยการอันกระษัตริแต่ก่อนบัญญัติไว้ไคเปันบันทึกถาน พิพากษาคราสินเนือความราชฎรทั้งปวงไคโดยยุคิธรรม... พันเพือนวิปริตผิดซ้าต่างกันไปเปันอันมาก"⁴

... จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม จักซ้าทูลองทูลีพระมาทที่มีสะติบัญญัติไคซ้าระพระราชกำหนดคบทพระอัยการ อันมีอยู่ในหอหลวงตั้งแต่พระธรรมสาตราไปใหญ่ถวนตามบาพีและเนือความมิไคผิดเพี้ยนซ้ากันไค จัดเปันหมวดเปันเหล่าเขาไว้ แลทรงพระอสุสาททรงซ้าระคิดแปลงซึ่งบทอันวิปลาคุนั้นให้ขอบโดยยุคิธรรมไว้ ควยพระไทยทรงพระมหากรรุณาคุณจไหเปันประโยชน์แกกระษัตริอันจค่างแผนดินไปภายหนา...⁵

¹"พระราชกำหนดคใหม่ มาตรา 6 และ มาตรา 7" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 708, 710.

²"พระราชกำหนดคใหม่ มาตรา 6" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 709.

³"พระราชกำหนดคใหม่ มาตรา 9" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 715.

⁴"พระราชปรารภ" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 2.

⁵เรื่องเดียวกัน, หน้า 2-3.

เท่าที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่าภารกิจของธรรมิกราชาธิราชทั้งในการฝ่ายพุทธจักร และอาณาจักร ล้วนแต่เป็นไปเพื่อยังชนทั้งปวงให้ได้ประพฤติกกรรมเพื่อจะบรรลุอุดมคติของ ชีวิตด้วยการปฏิบัติภารกิจของพระองค์ พระพุทธศาสนาจะไม่เป็นอันตราย ชนทั้งปวงได้ทำ มาหากินครองชีพอยู่เป็นสุข ใบบำเพ็ญกุศลยามมีให้แก่กล้าขึ้นไปจนได้พระนิพพานพ้นสังสาร ทุกข์¹ ฝ่ายพระภิกษุสงฆ์ "ก็มีใบบำเพ็ญกุศลด้วยอาหารบิณฑบาต สมบูรณ์บริบูรณ์ด้วยบาตรและ จีวรอยู่เย็นเป็นสุขทั่วไป...พากันศึกษาค้นถุระแลเจริญวิปัสณา... ก็ทำให้เต็มรอบคอบใน ไตรสิกขา"²

ภายใต้การปกครองของธรรมิกราชาธิราชที่เป็นพระโพธิสัตว์นี้ ชนทั้งปวงพึง เชื่อฟังตั้งอยู่ในโอวาทแห่งพระองค์ เพราะ "บรรดาผู้ที่มีสติปัญญาประพฤติตามโอวาทา- นุศาสน์ความสั่งสอนแห่งพระบรมโพธิสัตว์...อย่าสงสัยเลยที่จะไม่พ้นทุกข์ อย่าแคลงเลย ที่จะเอาตัวรอดมิได้"³ นอกจากนี้ยังควรมีความกตัญญูกตเวทิตะเพื่อเป็นการตอบแทนที่ พระองค์ทรงพระเมตตาปฏิบัติภารกิจอันยังผลให้ชนทั้งปวงทั่วขอบขัณฑสีมาอาณาจักรได้อยู ่เย็นเป็นสุข ดังมีความใน "คำสัตยาธิษฐานในพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา" พ.ศ. 2335 ว่า

...หญิงชายสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงได้อยู่เย็นเป็นสุขปราศจากโจรคัศกรวิหิงษาภย- อุปัทวันตราย ไคเลียงชีวิต...โดยศุขานุสุข... ทั้งนี้เพราะพระเดชเคชาภาพ พระราชาวัตร...อันพระองค์ประพฤติกตธรรมมหาสมมุติราชประเพณีสืบบุญ ใญ่โดยราช- วิทยาคณอันพระองค์ปฏิบัติไคโดยเอกเทศ...ควรหาทูตล่องอายุใหญ่ณอยฝ่ายทหาร พลเรือน เขมร พม่า ยวน จีน แขก ฝรั่งเศส มอญ ลาว ผู้รั้งกรมการเมืองเอกโทศรี จัตวาแลเจ้าประเทศราช ราชฎร...ชนทั้งปวงทั้งปวงทั่วขอบขัณฑสีมาอาณาจักร ขอบสวามิภักดิ์กระทำราชการฉลองพระเดชพระคุณแต่โดยซื่อสัตย์สุจริต อย่าไคคิด ขบถประทุษร้ายควายกายวาจานำจิตร จจำเวญศิริสวัสดิภาพในอิชโลกลปรโลกควยคุณ

¹ หอสมุดควชิรญาณ, หมู่จดหมายเทศุรชกาลที่ 1 จ.ศ. 1156 เลขที่ 4 ชื่อ คำประกาศไคน้ำ.

² สมเด็จพระวันรัตน, สังคีตยวงศ, หน้า 434-435.

³ พระยาธรรมปริษา (แก้ว), ไตรภมิลอกวินิจจยกถา ฉบับที่ 2, 3 : 240-241.

กะตัญญูตะเวที่ อันเป็นมูลแห่งกุศลธรรมทั้งปวงมีผลเป็นแท้ โดยพุทธโฆว่าชานุศาสน
 ทรัสไว้เป็นความจริงนี้...¹

สำหรับขุนนางซึ่ง

... เป็นข้าบวบทุฎติกการมีถ้านันครอันปรากฎีเลื่องชื่อภานามในสำนักนิพระมหากระษัตริ
 พิงตั้งคนไวให้พระองค์วางพระไทยตางพระเนตรพระกรรมควยมีสันคานอันชื่อ แลตั้ง
 อยู่ในศีล 5 ประการ ศีล 8 ประการ แลจะจีสุจริตคิกคถวบาปละอายบาป เป็นทิริ-
 โยตปัชรรมโลกยบาลราศรี มีศรัทธา เชื่อผลศีลผลทานการกุศลแลคุณพระศรีรัตนไตรย
 ตั้งเมตตาคจิตรเป็นบุเรจารึกในสัศวทั้งปวง แลมีกะตัญญูตาสวามีภักคิ จงรักษในพระ-
 มหากระษัตริซึ่ง เป็นเจ้าแห่งคนอันทรงบำเพญผลโพทธิญาณ...²

และสำหรับไพร่

... พระบวระมีสมเด็จพระมหากระษัตริราชูเจ้าเสด็จผ่านพิภพปกครองป้องกัน
 อรินราชูชาคิกซึ่งจะมากกระทำวิบัติเปียดเบียนย่ำยีให้เปอันรรมมิไคแล้ว ก็เป็นที่ถิติ-
 การตั้งมั่นวระพุทธศาสนา... ฝ่ายราชูภรก็ไคตั้งบ้านเรือนเป็นสุข ไคสางกองการ
 กุศล พระบวรพุทธสากก็รุงเรือง... เพราะพระอภินิหารเคชานุภาพปกแผอยู่ มี
 พระคุณแกสัศวโลกยอนันตะจะนับมิไค ที่ไพร่ฟ้าประชาชนทั้งปวงจะมีความสวามีภักคิ
 ตั้งใจทำราชการเอากำดังเรียวแรงของตัวเป็นแดนแทนพระเคชพระคุณโดยสุจริตจึง
 จขอบ...³

ส่วนเมืองประเทศราชนั้นสนองพระคุณโดยการถวายเครื่องราชบรรณาการตั้งความใน
 ศุภอักษรพระเจ้าเวียงจันทน์ตอบมาถึงอักษรมหาเสนาบดีกรุงรัตนโกสินทร์ ดังนี้

¹ หอสมุดควชิรญาณ, หมายเหตุเหวัรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1154

เลขที่ 4.

² "พระธรรมสาทร" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 20.

³ "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 12" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 720.

... ความว่าสมเด็จพระมหากษัตริย์ราชเจ้าตากฤๅษณ์เสวยราชสมบัติ มีไคตั้ง
อยู่ในบุตธิธรรม... ก็เสด็จสวรรคตแล้ว... แลครั้งนี้แผ่นดินก็เป็นของพระบาทพระพุทธี-
เจ้าอยู่หัวแล้ว จกระทำการสิ่งใดอย่าใหญ่เกรงเลยสุดแต่ไหวรพพุทธีสุคนารุงเรื่อง
สมณชียพราหมณาจารย์ไพร่ฟ้าประชากรอยู่เป็นสุข ก็มีในศุภอักษรโปรดขึ้นมาดังนี้ ราชา
ทรงหลายก็มีความโสมนัสที่รมชมชื่นยินดียิ่งนักหนา จะไคมีความสุขเสมอขึ้นมาแลแกวรร-
พพุทธีสุคนาบายเมืองไพร่ฟ้าประชากรในกรุงศรีสุคนาคณะหุด... ครั้นถึงเดือน 12
ราชาจจัดแจงเก็บเอาเครื่องบรรการหัวเมืองเหล่านี้ลงไปทูลเกล้าถวาย สมองพระ-
คุณแทบพระบาทพระเจาปราสาททองพระองค์คุณทรงพระชรั่มพระคุณอันมหาประเสริฐ...¹

ความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างคนในรัฐ

การบำเพ็ญทาน การรักษาศีล และการปฏิบัติตามทศกัศกรรรมบทเป็นหลักการณ
ทั่วไปในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ทุกคนในรัฐนับตั้งแต่พระมหากษัตริย์ลงมาจนถึงอนาประชา-
ราษฎรทั่วไป ทั้งในชีวิตส่วนตัวและในการมีความสัมพันธ์กับผู้อื่นในสังคม อย่างไรก็ตาม
การดำรงอยู่ของรัฐเกิดจากความสัมพันธ์กันเศรษฐกิจ สังคม และการปกครองระหว่างคน
ที่มีฐานะแตกต่างกัน ทำให้ต้องกำหนดระเบียบของความสัมพันธทางสังคมในแต่ละด้านให้
ละเอียดชัดเจนยิ่งขึ้น ความคิดเกี่ยวกับระเบียบของความสัมพันธทางสังคมของคนในรัฐเช่น
นี้เป็นส่วนหนึ่งของอุดมการณ์ที่ชนชั้นนำในรัชกาลที่ 1 สถาปนาขึ้น

พุทธศาสนาถือว่ามนุษย์ซึ่งมีฐานะต่างกันหากประกอบกรรมอย่างเดียวกันวิบากก็
บังเกิดอย่างเดียวกัน "อาศัยมีกรรมเป็นเหตุเป็นปัจจัยแล้ว วิบากก็บังเกิดขึ้นโดยสมควรแก่
กรรมที่เป็นกุศลแลอกุศลนั้น"² โดยไม่เลือกรูานะบุคคลว่าเป็นกษัตริย์ ขุนนาง เศรษฐี
คหบดี หรือไพร่ ทาส บุคคลจึงควรมีความสัมพันธ์กับผู้อื่นโดย "ไม่ถือชาติถือตระกูล"³
ควรสละมานะคือความถือตัวว่าตนประเสริฐกว่าผู้อื่นในชาติ⁴ ควรมีชีวิตอยู่ในสังคมในฐานะ

¹ หอสมุดควชิรญาณ, หมูจจดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1144 เลขที่ 7 ก.

² พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวิจิตรยถา ฉบับที่ 2, 3 : 336.

³ เรื่องเดียวกัน, 2 : 318.

⁴ เรื่องเดียวกัน, 2 : 334.

บัณฑิตมนุษย์และคบหาสมาคมแต่กับบัณฑิตมนุษย์อันใดแก่ "บุคคลที่มีจิตเป็นกุศล ประพฤติซึ่ง
 กุศลกรรมบทสิบประการ มีเว้นจากปาณาติบาตเป็นอาทิ มีประกอบด้วยปัญญาอันเป็นสัมมา-
 ทิฐิเป็นปริโยสาน"¹ และ "บัณฑิตมนุษย์นั้น ถ้าจะคิดก็ยอมคิดที่ดี ๆ ที่มีผลประโยชน์ คิดที่
 จะให้เป็นประโยชน์แก่ตนแลบุคคลอื่น... ปฏิบัติให้เป็นประโยชน์แก่ตนแล้ว มีหน้าซ้ำสั่งสอน
 บุคคลอื่น กระทำให้เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่นด้วย"² ขณะเดียวกันพึงละเว้นจากการมีความ
 สัมพันธ์กับพาลมนุษย์อันใดแก่บุคคลที่มีอกุศลมูลคือ โสภะ โทสะ โมหะ บังเกิดมากในชั้นธ-
 ลันดานและประกอบอกุศลกรรมทางกาย วาจา ใจ³ ทั้งนี้พึงมีปัญญาพิจารณาให้เข้าใจว่า
 ผู้เป็นพาลมนุษย์นั้น

...กำหนดด้วยรูปารูปขั้วนั้นเป็นพาลก็มีได้ จะกำหนดด้วยชาติว่าชาติตระกูลต่ำ
 เช่นใจนั้นเป็นพาลก็มีได้ อาไศรยเหตุว่าบางที่คิงามุแทนรูปเป็นพาลมนุษย์นั้นก็มี บาง
 ที่มีชาติตระกูลบริบูรณ์ด้วยทรัพย์เป็นพาลก็มี ยี่ว่าจะรู้จัก พึงรู้จักด้วยกาย วาจา
 นำใจ...⁴

สาระสำคัญของความคิดเกี่ยวกับระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมตามคติพุทธศาสนาเน้นถึง
 การกระทำอันเป็นกุศลหรืออกุศลในการที่คนทั่ว ๆ ไปจะมีความสัมพันธ์กันทั้งในค่านเศรษฐกิจ-
 กิจ สังคม และการปกครอง โดยให้ความสำคัญแก่หน้าที่หรือบทบาททางสังคมของแต่ละคน
 มากกว่าจะเน้นกฎเกณฑ์ความสัมพันธ์ระหว่างคนที่มีชาติกำเนิดหรือตระกูลต่างกัน

หลักการสำคัญของความสัมพันธ์ทางสังคมที่มนุษย์ทุกคนควรปลูกฝังให้งอกงามใน
 ใจตนคือหลักพรหมวิหาร ไคแก่ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา⁵ เมตตาคือความ

¹ เรื่องเดียวกัน, 2 : 261.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 262-264.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 251-277.

⁴ หอสมุดควชิรญาณ, อนุธรรมคดี เลขที่ 13 ชุดที่ 107 มัดที่ 5 ชื่อ ไตรภูมิโลก-
 วินิจฉัย เล่ม 13.

⁵ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจฉัยกถา ฉบับที่ 2, 1 : 47,
 2 : 321, 330-2, 382, 445.

ปรารถนาให้ผู้อื่นได้สุข กรุณาคือความปรารถนาให้ผู้อื่นพ้นทุกข์ มุทิตาคือความมีใจยินดีใน
 ลาภยศสรรเสริญสุขของผู้อื่น อุเบกขาคือความมีใจเป็นกลางปราศจากความลำเอียงควย
 ฉันทาคติ โทสาคติ ภยาคติ และโมหาคติ นอกจากนี้ยังควรประกอบไปด้วยความสัจ ความ
 กตัญญู และขันติ¹ หลักของความสัมพันธ์ทางสังคมดังกล่าวนี้เป็นหลักการพื้นฐานที่มนุษย์
 จะมีความสัมพันธ์ต่อกันทั้งในค่านเศรษฐกิจ สังคม และการปกครอง

ความคิดเกี่ยวกับความสัมพันธ์ค่านเศรษฐกิจ

คนทั้งปวงพึงหมั่นเพียรในการผลิตทางเศรษฐกิจ "คิดอ่านกระทำการไร้อารณา
 การค้าการขาย ขวนขวายหาทรัพย์... ถึงมาตรแม้วจะมีทรัพย์สมบัติ... ถ้าว่าเกียจคร้าน
 ไม่คิดอ่านที่จะกระทำมาหากินแล้ว ทรัพย์ข้าวของทั้งปวงนั้นก็สิ้นไป-สิ้นไป ความยากไร้อ
 ก็จะบังเกิดมีเมื่อภายหลัง"²

ในการชวนชวนหาทรัพย์นั้นพึงกระทำโดยสุจริต "เลี้ยงชีวิตชอบธรรม"³ ละเว้น
 จากการทำผิดราชศาสตร์ได้แก่การปล้นสะดม กระทำโจรกรรม ฉ้อกระบักและฉกชิงเขา
 ซึ่งถือว่าเป็นกรรมอันหยาบช้า⁴ ที่สำคัญคือให้ละเว้นจากการชิงเอาทรัพย์สมบัติยศบริวารท่าน⁵

¹ เรื่องเดียวกัน, 2 : 304-381.

² เรื่องเดียวกัน, 2 : 388-389.

³ เรื่องเดียวกัน, 2 : 487.

⁴ เรื่องเดียวกัน, 2 : 98, 2 : 99, 2 : 104, 2 : 139 และ หอสมุด
 วชิรญาณ หมายเหตุ เลขที่ 6 ตอนที่ 107 มัดที่ 2 ชื่อ ไตรภูมิโลกวิจิตร เล่ม 6, เลขที่
 8 ตอนที่ 107 มัดที่ 3 ชื่อ ไตรภูมิโลกวิจิตร เล่ม 8.

⁵ หอสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุ เลขที่ 7 ตอนที่ 107 มัดที่ 3 ชื่อ ไตรภูมิโลก-
 วิจิตร เล่ม 7 และพระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวิจิตรยกถา ฉบับที่ 2,
 2 : 115.

การชั่งค่าทรัพย์สินน้อยกว่าราคาจริง¹ การค้าขายฉ้อปากสัดปากทะนานกระทำซึ่งโกหกทะนาน
โกหก² กระทำทองอาบทองเหลือง³ เอาข้าวแกลบข้าวสับกินทรายปนลงในข้าวเปลือก
ข้าวสารลงซื้อลงขาย⁴ รุกที่ไร่นาเรือกสวนที่บ้านที่เรือนของท่านผู้อื่น⁵ ตลอดจนการ
เป็น "พญาไม้ไค้ตั้งอยู่ในยุคิธรรม มากไปด้วยโลภเจตนา...เที่ยวไปตีบ้านตีเมือง กระทำ
ให้เสนาโยชาลัมคายเป็นอันมาก"⁶

เนื่องจากในรัชกาลที่ 1 การค้ามีความสำคัญมากขึ้นจึงเน้นให้ละเว้นการฉ้อ
กระบัดทางการค้าไว้มาก ทั้งยังกำหนดกฎหมายแนวทางอย่างเกี่ยวกับการค้าเอาไว้ในคัมภีร์

¹ หอสมุดควชิรญาณ, หมูธรรมคดี เลขที่ 8 ฐัที่ 107 มัดที่ 3 ชื่อ ไตรภูมิโลก-
วินิจฉัย เล่ม 8 และ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจฉยถดา ฉบับที่ 2,
2 : 139.

² พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจฉยถดา ฉบับที่ 2, 2 : 141,
2 : 191.

³ เรื่องเดียวกัน, 2 : 141.

⁴ หอสมุดควชิรญาณ, หมูธรรมคดี เลขที่ 8 ฐั 107 มัดที่ 3 ชื่อ ไตรภูมิโลก-
วินิจฉัย เล่ม 8 และ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจฉยถดา ฉบับที่ 2,
2 : 137.

⁵ หอสมุดควชิรญาณ, หมูธรรมคดี เลขที่ 6 ฐั 107 มัดที่ 3 ชื่อ ไตรภูมิโลกวินิจฉัย
เล่ม 6, เลขที่ 7 ฐั 107 มัดที่ 3 ชื่อ ไตรภูมิโลกวินิจฉัย เล่ม 7 และ พระยาธรรมปรีชา
(แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจฉยถดา ฉบับที่ 2, 2 : 105, 2 : 114.

⁶ หอสมุดควชิรญาณ, หมูธรรมคดี เลขที่ 7 ฐั 107 มัดที่ 3 ชื่อ ไตรภูมิโลกวินิจฉัย
เล่ม 7 และ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจฉยถดา ฉบับที่ 2, 2 : 124.

การสงครามพึงกระทำก็ต่อเมื่อเป็นสงครามเพื่อ "ข่มขี่คนพวกอสังคัยธรรมทั้งหลาย
ที่กระทำอันตรายพระพุทธศาสนา" สมเด็จพระวันรัตน์ สังคีตียวงศ์, หน้า 424.

ทางศาสนาเช่นกำหนดว่า "จำเต็มแต่ชี้คราคาค่างวคทอหน้าผู้ซื้อ ผู้ซื้อรับรองจะให้มีมูลค่าแล้ว สิ่งของนั้นก็โค้ชื่อว่าผู้ซื้อถือเอา เป็นสิทธิ์แก่ผู้ซื้อ"¹ และ "ถ้าเป็นหนี้เขาแล้วอย่าพึ่งประมาณ พึ่งอุสสาหะแก้ไขไซ้สอยเสียให้จงโค้"² นอกจากนี้ยังเปรียบเทียบว่า ถ้าหากบุคคลประพฤติธรรมหรือรักษารธรรมไว้โค้ บุคคลผู้นั้นถึงจะรักษาทรัพย์เงินทองอันมากมายก็โค้³

จากหลักการของความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจที่กล่าวมาข้างต้น สะท้อนให้เห็นว่าเป็นระบบเศรษฐกิจที่รับรองกรรมสิทธิ์เอกชนซึ่งรวมถึงการยอมให้เอกชนเป็นเจ้าของที่ดินด้วยเพราะกล่าวถึงการรุกที่ไร่นาเรียกสวนของท่านผู้อื่น นับว่าสอดคล้องกับกฎหมายที่ยอมรับรับรองกรรมสิทธิ์เอกชนเหนือที่ไร่นาเรียกสวนซึ่งตราขึ้นตั้งแต่ปลายอยุธยา ดังความว่า "เสนามนตรีมุขลูกขุนอนาประชาราษฎร์...มีทรัพย์สิ่งของ...ไร่นาเรียกสวน โค้ด้วยผลราชการแลท่ามาหากิน เขาเป็นเจ้าแก่สมบัติเอง"⁴ ราษฎรสามารถทำไร่นาและค้าขายเพื่อครอบครองทรัพย์สินส่วนตัว สำหรับการเสียภาษีของราษฎรไม่มีลักษณะเป็นค่าเช่าที่ดิน แต่เป็นการตอบแทนแก่พระมหากษัตริย์ผู้ทำหน้าที่รักษากระบิลเมือง ทำให้บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข เมื่อราษฎรทำการผลิตแล้ว "โค้ผลมากน้อยเท่าโค้เราก็จะกระทำเป็นสิบส่วนแล้วถวายแก่สมเด็จพระมหากษัตริย์ส่วนหนึ่งๆทุกคน"⁵ ส่วนการที่ราษฎรถูกเกณฑ์แรงงาน ก็เป็นการ "เอากำลังเรี่ยวแรงของตัวเป็นแดนแทนพระเดชพระคุณพระมหากษัตริย์ซึ่งโค้ช่วยให้ราษฎรโค้ตั้งบ้านเรือนอยู่เป็นสุข โค้สร้างสมกศุลบารมี"⁶

¹พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจจยกถา ฉบับที่ 2, 1 : 369.

²เรื่องเดียวกัน, 3 : 60.

³สมเด็จเจ้าพระวันรัตน, สังคีตยวงศ์, หน้า 255-256.

⁴"พระไอยการลักษณะมรดก" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 360.

⁵พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจจยกถา ฉบับที่ 2, 1 : 69.

⁶"พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 12" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 720.

มนุษย์ไม่เพียงหาทรัพย์ด้วยความโลภ เมื่อได้มาซึ่งทรัพย์แล้ว ควรใช้ทรัพย์นั้นเพื่อช่วยเหลือผู้อื่นด้วยความเมตตา กรุณา และเพื่อจะบรรเทาอกุศลทุจริตคือโลภะในชั้นธัมมทานให้เบาบาง ทั้งนี้โดยการบำเพ็ญทานเท่าที่กำลังทรัพย์จะเอื้ออำนวยให้ทำได้¹

ความคิดเกี่ยวกับความสัมพันธ์กันสังคม

ด้วยการประพฤติจิตใจถึงพร้อมด้วยความเมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา มนุษย์จะมีความสัมพันธ์กับผู้อื่นโดยไม่เบียดเบียนให้ผู้อื่นได้รับความทุกข์ แต่จะช่วยเหลือผู้อื่นด้วยประการต่าง ๆ เพราะทำให้จิตปราศจากโทสะไม่มีเคืองไม่มีโกรธ ปราศจากริษยา ปราศจากพยาบาทผูกแหวแค้น² ขณะเดียวกันก็ทำให้มีความปรารถนาและความพยายามที่จะช่วยเหลือผู้อื่น "โอบอ้อมอารี เห็นใครเจ็บใครไขก็เอาใจใส่ระเวียกระวังรักษาพยาบาล เห็นใครต้องทุกข์ต้องภัยก็นึกดูดยายไม่ได้"³ ทั้งยังสร้างสิ่งที่เป็นสาธารณประโยชน์ต่าง ๆ เช่น ปลูกต้นไม้ในวัด สร้างสะพาน สร้างถนน สร้างศาลาที่พักสำหรับคนเดินทาง ชุมนอน้ำ และทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาโดยการสร้างเจดีย์ สร้างโบสถ์ วิหาร ถวายเครื่องอัฐบริขารแก่พระภิกษุสงฆ์ ทั้งนี้โดยกระทำตามกำลังทรัพย์ กำลังกาย และกำลังปัญญา⁴

ในครอบครัวนอกจากคนในครอบครัวจะมีความสัมพันธ์กันด้วยความเมตตา กรุณา มุทิตาและอุเบกขาแล้ว ยังมีหลักของความสัมพันธ์ภายในครอบครัวอีกบางประการที่สำคัญคือ ในความสัมพันธ์ระหว่างเครือญาตินั้น "ผู้มีปัญญาพึงยินดีปรีดาในสามัคคีรส พึงอยู่สมัค- สโมสรมพร้อมเพรียงกันด้วยประยูรญาติ อย่าได้ก่อเหตุให้เกิดวิวาทขัดข้องหมองใจกัน ขึ้นชื่อ

¹พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจจยถา ฉบับที่ 2, 2 : 184, 2 : 187, 2 : 188, 2 : 189.

²เรื่องเดียวกัน, 1 : 47, 1 : 330, 1 : 396, 3 : 178.

³เรื่องเดียวกัน, 2 : 320.

⁴เรื่องเดียวกัน, 2 : 67.

วาร์ก็ใคร่กัน พร้อมใจกันนี้มีคุณมากกว่ามาก"¹ ในความสัมพันธ์ระหว่างบิคารมารดาผู้เฒ่าผู้แก่ในตระกูลกับบุตรหลาน ให้บุตรหลานมีความกตัญญูกตเวทีและความเชื่อฟัง "ปฏิบัติรักษาบิคารมารดา เคารพยำเกรงผู้แก่ผู้เฒ่าในตระกูล"² ส่วนความสัมพันธ์ระหว่างสามีกับภรรยา นั้นสะท้อนให้เห็นได้จากเวลาอาหาร "ภริยา... ตักข้าวให้สามีกับลูกชายนั้นบริโภคก่อน เมื่อชนทั้งสองบริโภคอิ่มหน้าสำราญแล้ว ภริยา... กับนางที่เป็นลูกสะใภ้ นั้นจึงชวนกันบริโภค ครั้นอิ่มแล้วก็ให้บุรุษผู้เป็นทาสนั้นบริโภคในภายหลัง"³ ภรรยาในฐานะเท่ากับทรัพย์สินของสามี คงปรากฏว่าโทษของการ "ชิงเอาเมียท่าน" ถูกจัดไว้ ด้วยกันกับโทษของการชิงทรัพย์สินสมบัติศบรวิวารของท่าน⁴ และภรรยาพึง "เคารพยำเกรง" ในสามี⁵ หลักการณ์สำคัญของความสัมพันธ์ระหว่างสามีกับภรรยา คือให้ภรรยาทำหน้าที่ดูแลกิจการต่าง ๆ ในครอบครัว ให้เรียบร้อยที่สำคัญคือการตกแต่งโภชนาหารและการปกครองทรัพย์สินที่สามีหามาได้ และสงเคราะห์แก่ญาติของสามี ส่วนสามีพึงมีความสัมพันธ์กับภรรยาด้วยความเมตตากรุณา ทั้งนี้โดยยกย่องภรรยาของตนไม่ดูหมิ่นอันจะมีผลให้ผู้นั้นเข้าไบบ่าวไพร่พลอยคุ้มกันไปด้วย ไม่เบียดเบียนคำว่าที่โบยภรรยา สละกิจในครัวเรือนให้เป็นสิทธิ์แก่ภรรยา และหาเครื่องประดับให้⁶ นอกจากนี้ภรรยาพึง "สามีภักดิ์รักใคร่ในสามีไม่เอาใจออกหาก"⁷ และสามีก็

¹ เรื่องเดียวกัน, 3 : 18.

² หอสมุดวชิรญาณ, หมูธรรมคดี เลขที่ 8 ตอนที่ 107 มัคที่ 3 ชื่อ ไตรภูมิโลก-วินิจจัย เล่ม 8 และ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจยถา ฉบับที่ 2, 1 : 47, 1 : 67, 1 : 321, 1 : 332, 1 : 382, 1 : 445.

³ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจยถา ฉบับที่ 2, 1 : 514.

⁴ เรื่องเดียวกัน, 2 : 115.

⁵ เรื่องเดียวกัน, 2 : 186, 2 : 510.

⁶ เรื่องเดียวกัน, 2 : 511-514.

⁷ เรื่องเดียวกัน, 2 : 512.

"อย่าประพฤติเอาใจออกหากจากภริยาแห่งตน"¹ ไม่พึงเป็น "บุรุษผิดเมียท่าน หญิงนอกใจสามี"²

ในความสัมพันธ์ระหว่างมิตรสหาย พึง "ร่วมสุขร่วมทุกข์ บมิไต่ละเมินกันเมื่อต้องทุกข์ภัย"³ และ "รู้จักมิตร มิได้ประทุษร้ายแก่มิตร"⁴

สำหรับความสัมพันธ์ระหว่าง "ผู้ใหญ่" กับ "ผู้น้อย" ผู้ใหญ่พึงมีชั้นศีลธรรม "ออกสันทนทานแก่มุคคณผู้พลภาพ ไม่ซึ่งโกรธแก่มุคคณผู้พลภาพ ไม่เบียดเบียนมีหาแก่มุคคณอันต่ำช้า ถอยกำลังกาย ถอยกำลังสมบัติ ถอยกำลังฤทธาศักติ"⁵ กับชาวไพร่นั้นพึงเมตตากรุณา โดยเฉพาะเมื่อเกิดทุกข์ภัยบังเกิดข้าวแพงทานาไม่ได้ผลเสียก็ให้เลี้ยงดูจนกว่าทุกข์ภัยจะสิ้นไป⁶ นอกจากนี้ควรละเว้นจากการเบียดเบียนผู้น้อย ไม่พึง "เห็นว่าตัวเป็นผู้ใหญ่ก็ข่มเหงผู้น้อย เห็นว่าเขาไม่ฉลาดแล้วก็ล่อลวงเขาเอาแต่โดยได้"⁷ ส่วนผู้น้อยพึง "สมัครรักใคร่ในเจ้าของตน"⁸

นอกจากความสัมพันธ์ด้านเศรษฐกิจและสังคมในระหว่างฆราวาสดังกล่าวมาแล้ว รัฐยังประกอบด้วยพระสงฆ์ซึ่งมีความสัมพันธ์ทางสังคมกับคนอื่น ๆ เช่นกัน เนื่องจากพระสงฆ์มีวิถีชีวิตแตกต่างกับผู้อื่น กล่าวคือ เป็นผู้นุ่งศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎกให้ได้

¹ เรื่องเดียวกัน, 2 : 513.

² เรื่องเดียวกัน, 2 : 115, 2 : 135, 2 : 138, 2 : 198.

³ เรื่องเดียวกัน, 1 : 472.

⁴ เรื่องเดียวกัน, 2 : 313.

⁵ เรื่องเดียวกัน, 3 : 197.

⁶ เรื่องเดียวกัน, 1 : 507.

⁷ เรื่องเดียวกัน, 2 : 180.

⁸ เรื่องเดียวกัน, 1 : 513.

ตลอดแล้วมาเพ็ญสมาธิเจริญวิปัสณาภาวนาเพื่อสำเร็จมรรคและผล คือกระทำให้แจ้งซึ่งพระจตุราริยสัง เพื่อยังคนให้บรรลุพระนิพพาน¹ ดังนั้นพระสงฆ์จึงต้องมีหลักการในการมีความสัมพันธ์ทางสังคมกับผู้อื่นเป็นพิเศษ นอกเหนือจากการบำเพ็ญตนเพื่อจะเป็นนาบุญอันประเสริฐและการสั่งสอนพระพุทธศาสนาแก่พระสงฆ์สามเณรและฆราวาสแล้ว พระสงฆ์เพียงมีความสัมพันธ์ทางคานะเศรษฐกิจกับผู้อื่นโดยชอบ คือให้พอเพียงที่จะสามารถรักษาสมาชรรณไว้ได้เท่านั้น ฟังละเว้นจากการทวงแทนโคกร ฆือข้างมาทาสาทาสีที่นาที่สวนอันทายกเขาถวายไว้สำหรับสงฆ์ในวัดไว้เป็นของตน² ละเว้นจากการทวงแทนศาลาโรงธรรมและบ่อน้ำของสงฆ์ไว้เป็นของตน³ ฟังปฏิบัติให้ซึ่งอยู่โดยสมควรแก่สมณกิจ อยาได้ออนนอมตอฆราวาสด้วยสามารถจะใคร่ใคร่จุกจิกทั้งสี่ ฟังเที่ยวไปบิณฑบาตอย่าได้ซ้ำตระกูล ซ้ำตรอกซ้ำถนน ได้บิณฑบาตแล้วอย่าฟังเลือกว่าดีว่าชั่วว่าประณีตไม่ประณีต และเว้นเสียซึ่งสันนิษคือการสั่งสมไว้ฉัน⁴ นอกจากนี้ฟังละเว้นจากการมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจอย่างฆราวาส เช่น การเอาของที่ฆราวาสถวายมาเลี้ยงบุตรภรรยา การมีทรัพย์สินไว้ใหญ่เอาดอกเบี้ย และการทำไร่นา เป็นต้น⁵ กล่าวได้ว่าพระสงฆ์มีความสัมพันธ์ทางสังคมโดยไม่ติดข้องอยู่กับวัตถุธรรมเพื่อจะบริร เทาอกุศลมูลในชั้นสันดานให้เบาบางจนหมดสิ้นไปในที่สุด พร้อมกับนั้นก็ประพฤติจิถีให้ประกอบด้วยเมตตากรุณาเพื่อที่จะเป็นผู้ไม่เบียดเบียนด้วย⁶

¹ เรื่องเดียวกัน, 2 : 235, 2 : 480.

² เรื่องเดียวกัน, 2 : 180.

³ เรื่องเดียวกัน, 2 : 182.

⁴ เรื่องเดียวกัน, 1 : 184-185.

⁵ หอสมุดควชิรญาณ, หมวดธรรมคดี หมูไตรภูมิโลกวินิจฉัย เลขที่ 6 ทุที่ 107 มัคที่ 3 ชื่อ ไตรภูมิโลกวินิจฉัย เล่ม 6.

⁶ พระยาธรรมปริษา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจฉัยกถา ฉบับที่ 2, 1 : 186.

น่าสังเกตว่าความคิดที่ให้พระสงฆ์เสวนาจากการครอบครองโภคทรัพย์ทางเศรษฐกิจได้รับการเน้นมากทั้งในคัมภีร์ทางศาสนาและในกฎหมาย¹ ส่วนการสั่งสอนและดูแลให้คนทั้งหลายเสวนาออกศุลยกรรมและประกอบแทกศุลยกรรมนั้นได้รับการเน้นว่าเป็นภารกิจของธรรมิกราชาธิราชซึ่งเป็นพระโพธิสัตว์แล้ว ทำให้อุดมการณ์ของรัฐในรัชกาลที่ 1 ไม่ให้ความสำคัญแก่บทบาทของพระสงฆ์ในการสั่งสอนธรรมะของพระพุทธศาสนาเท่าใดนัก

ความมึนเกี่ยวกับความสัมพันธ์ด้านการปกครอง

* อุดมการณ์ของรัฐในรัชกาลที่ 1 เน้นหน้าที่ของขุนนางในการปฏิบัติราชการช่วยพระมหากษัตริย์ เพื่อให้พระองค์สามารถปฏิบัติภารกิจในการสงเคราะห์ชนทั้งปวงในรัฐได้โดยบริบูรณ์

คุณสมบัติสำคัญของขุนนางที่ช่วยให้ทำหน้าที่ข้างต้นได้คือสติปัญญา และพึงมีคุณสมบัติอื่น ๆ อีกบางประการที่ทำให้เหมาะสมที่จะปฏิบัติราชการในตำแหน่งที่ต้องถวญคุณสมบัติพิเศษนั้น ๆ คัมภีร์ "พระราชพิธี" ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯ ให้แปลจากฉบับบาลีพุทธกาลเมื่อ พ.ศ. 2348 บรรยายถึงคุณสมบัติของขุนนางซึ่งควรได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งต่าง ๆ เพื่อจะทรงไว้ซึ่งราชประโยชน์ มีความบางตอนดังนี้

๑. . . อันว่าจ้าวแผ่นดินพึงตั้งไว้ซึ่งอำมาตย์อันมีปัญญาคณ
๒. . . พึงตั้งไว้ซึ่งชนอันกอปรไปด้วยกระดูกและเลือดอันมีศิวส์ มิได้ไปตามอะคะติสี่เป็นสภาวะ² มีปัญหอันพิจารณาด้วยดี กล่าวถ้อยคำอันเป็นที่รักอันฉลาดในธรรมสาตรราชสาตร ในที่ผู้พิพากษาผู้ใหญ่
๓. . . พึงตั้งไว้ซึ่งชนอันเป็นเชื้อกระดูกอันชื่อตรุง อันศึกษาในกิจรักษาราชทรัพย์โดยเคารพอันรู้ซึ่งกระดูกแก้วทั้งปวง มีการอันสอาดมิใครุพลั้งพลาด มีน้ำจิตเป็นอันดีในที่เป็นพระคลัง

¹โปรดดู "กฎพระสงฆ์" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 544-581.

²อคฺคิสี่ ได้แก่ จันทาคติ โทษาคติ ภัยาคติ โมหาคติ โปรดดูรายละเอียด

- ๑... ฟังตั้งไว้ซึ่งชนนั้นอันมีปัญญา อันรู้เจรจา อันแก้แกลวงลา อันกำหนดซึ่งจิตรแห่งผู้อันมีใจละเอียด อาจารย์ซึ่งคำมีประการอันตนกล่าว ในที่เป่นราชทูต
- ๒... อันวาราชบุรุษ ยังบุรุษนั้นรู้อัธยาไศรยแห่งจาวอันสูอาคแลไพบูลย์ อันฉลาด อันรัก-ษาธรรม อันรู้คำกীরเป่นอันมาก มีโสมนอย มีสติอันมีใครหลงลืม... ควรจะตั้งไว้ในที่เป่นราชทูต
- ๓... อันวาราชบุรุษแห่งนุราชิปทีพระองค์ใด ประกอบด้วยวิจารณ์ปัญญา ยินดีซึ่งการงานแห่งจาวยิ่งนัก แกลวงลา ประกอบด้วยคุณคือความคิด... ควรจะฟังตั้งไว้ในถ้านั้นครอันยิ่ง...¹

ในความสัมพันธ์กับพระมหากษัตริย์ขุนนางฟังกอบปรักด้วยคุณธรรมคือ "ลัทธิข้อมันคงจงรักภักดีโดยสุจริต"² ส่วนในระหว่างขุนนางด้วยกันฟังมีความสามัคคี "เป็นเอกจิตเอกฉันทน์ น้ำหนึ่งใจเดียวอย่าให้มีความฉันทาโทษสาธยายถือเปรียบขัดแย้งกันให้เสียราชการแผ่นดินไป"³ ขุนนางระดับสูงมีหน้าที่ดูแลราชการที่อยู่ในบังคับบัญชาของตนไม่ให้ประกอบกรรมอันเป็นอกุศลคือการ เบียดเบียนสมณพราหมณ์อนาประชาราษฎรที่อยู่ภายใต้การปกครองและทำอันตรายต่อพระพุทธศาสนา ดังความในสารตราตั้งเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (พัฒน์) ว่า

...ให้เจ้าพระยานครศรีธรรมราชกำชับว่ากล่าวห้ามปรามแก่เสมียนนายพรรคพวกสมกำลังบ่าวไพร่สมัครสมาชิก อย่าให้คบหากันทำขมเหงจกกระบัดทำกรรโชกราษฎรเป็นโจรฉวยปล้นสุคนฉกฉกขางมาโคกระบือ เครื่องอัญมณีของสมณพราหมณ์อนาประชาราษฎร ชาวขางเอางาเอาขนาย ตัดคนไม่อันมีผล ทำลายพระพุทธรูป พระสถูปพระเจดีย์ พระศรีมหาโพธิ์ พระวิหารการเปรียญ-วัดวาอาราม ทำให้ผิดด้วยพระราชา-

¹ หอสมุดวชิรญาณ, หมวดธรรมคดี หมู่แปลเรื่องต่าง ๆ เลขที่ 9 ตู้ 107 มัดที่ 66 ชื่อ พระราชานิธิยกศัพท์แปล.

² "เรื่องตั้งเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (พัฒน์)" ประชุมพงศาวดาร เล่ม 2, หน้า 223.

³ เรื่องเดียวกัน, 231.

กำหนดกฎหมายห้ามปรามเก่าใหม่...¹

ส่วนข้าราชการพึงฟังบังคับบัญชาของผู้บังคับบัญชาก็คือ เมื่อผู้บังคับบัญชาของตนปฏิบัติหน้าที่

“ชอบด้วยราชการพระราชกำหนดกฎหมายชนบทธรรมเนียม”²

ขุนนางพึงปกครองสมณพราหมณ์อาณาจักรด้วยความเมตตากรุณา
 “มีน้ำใจโอบอ้อมเมตตากรุณาแก่สมณพราหมณ์ไพร่บ้านพลเมืองให้อยู่เย็นเป็นสุข
 อย่าให้มีความโลภโลภเบียดเบียนจนจระมิดอาณาประชาราษฎร์ให้ไต่ความยากแค้น
 เตื่อคร่อนแต่สิ่งใดสิ่งหนึ่งไต่”³ และหากไพร่หมวกโคกกองโคเกี้ยจระมิดหอบหนี
 ราชการก็ให้ขุนนางซึ่งเป็นผู้บังคับบัญชา “แต่งพระ หลวง ขุน หมื่น ซึ่งสัตย์ซื่อมั่นคง
 ค้ำยื่นออกไปวากลาวชักชวนเกลี้ยกล่อมโดยเมตตาจิต ใหญ่มีชื่อชักชวนกันเข้ามาตั้ง
 บ้านเรือนท่ามาหากินอยู่ตามถิ่นฐานที่ภูมิสำเนาใหม่บริบูรณ์ยิ่ง”⁴

ขุนนางมีหน้าที่ดูแลให้ราษฎรท่ามาหากินเพื่อให้ได้ผลผลิตซึ่งนอกจากจะทํา
 ให้รัฐไถ่ภาษีอากรเต็มเม็ดเต็มหน่วยแล้ว ราษฎรก็จะได้มีกำลังทำบุญให้ทานด้วย ดังมี
 ความใน “ตำนานกฎ เรื่องตั้งเจ้าพระยาเนตรศรีธรรมราช (พิณ)” ว่า “ถ้าถึงเทศกาล
 ทานาให้ตั้งเทียนวากลาวแก่อาณาประชาราษฎร์ ให้ชักชวนกันทำไร่นาจนเต็มภูมิ ให้ได้ผล
 เมล็ดข้าวจงมาก จะไต่เป็นกำลังราชการแลทำบุญให้ทานเป็นการกุศลสืบไป”⁵

การชักชวนสมณะชีพรามณ์อาณาประชาราษฎร์ไพร่พลเมืองลูกกำวานิชให้ทำบุญ
 ให้ทานจำเวฐเมตตาภาวนาสดับรับฟังพระธรรมเทศนา รักษาศีลทำเป็นนิจศีล ศีลแปด
 เป็นอธิเรกศีล และให้ตั้งอยู่ในเทศกุกุลกรรมบท และการทำบุญบำรุงพระพุทธศาสนาในหัวเมือง

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 225.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 224.

³ เรื่องเดียวกัน,

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 228.

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 233.

แทนพระองค์พระมหากษัตริย์เป็นหน้าที่ที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งของขุนนางซึ่งปกครองหัวเมือง¹

พระลาการผู้พิพากษาเป็นขุนนางผู้ทำหน้าที่อันสำคัญที่สุดประการหนึ่งของพระมหากษัตริย์ตามคติพุทธศาสนาแทนพระองค์ หลักการณ์สำคัญในการทำหน้าที่นี้คือ "กระทำสันดานให้ปราศจากอะคติธรรมทั้งสี่คือ ฉันทาคติ โทษาคติ ภยากติ โมหาคติ"² สำคัญของหลักการณ์นี้ที่ถุกเน้นในรัชกาลที่ 1 ได้รับความบรรยายโดยละเอียดในส่วนที่เรียกว่า "อินทภาษ" ใน กฎหมายตราสามดวง ดังนี้

...ซึ่งว่าให้ผู้พิพากษาปราศจากฉันทาคตินั้น คือให้ทำจิตให้ปราศจากโลภ อยู่ภายใต้เห็นแก่ลาภะโลภามิสลีนจางสิ้นบน...อย่าใดกตขี้ฝ่ายโจท...กตขี้ฝ่ายจำเลย ให้พ่ายแพแก่กันลงควยอำนาจของตน...จึงทำจิตให้ตั้งอยู่ในอุเบกขาญาณ...

แลให้ปราศจากโทษาคตินั้น คือให้ผู้พิพากษากระทำลาการกระทำจิตให้เสมออย่าได้ไต่ไปตามอำนาจโทษาพญาบาทของเวร...

ซึ่งว่าให้พระลาการแลผู้พิพากษาปราศจากภยะคะตินั้น คือให้ผู้พิพากษากระทำลาการกระทำจิตให้มั่นคงอย่าใดหวั่นไหวแต่โดยความกลัวฝ่ายโจทแลฝ่ายจำเลย อยู่สูงคองหวาคูเสียวว่าผู้นี้เป็นอธิบดีมียศศักดิ์แล้วเป็นราชตระกูลประยูรอันใหญ่ยิ่ง...อย่าฟังกลัวว่าผู้นี้มีวิทยาคมแลฝีมือกำลังกายแกลวกลา...ถึงมาทวงคตคือการจะเปื้อนอุระริจะกระกลประกอบควยศศักดิ์อันสูงประการใด ก็อย่าฟังกลับคตการอันแพ้โทษนะควยสามาถภยะยาคติ คือ ความกลัว...

แลให้ปราศจากโมหาคตินั้น โมหะเจตสิกดวงนี้คือท้าวอะวิชา...มิใคร่รู้จักกองทุกขแลทุกขสมุหย ทุกขนิโรธ ทุกขนิโรธคามินี ฝ่ายโลกียการแล้ว...ก็ให้มีคัมภีร์หลงไหลไป มิใคร่จับบาปบุญคุณแลโทษ ปรโยชนแลไชปรโยชน มิใคร่จักผิดแลชอบ...จะพิพากษาคตการประชาราษฎรนั้น พึงพิจารณาควดยอมาเยะปริชาอันบริสุทธิ...สอดส่องให้เห็นควยปัญญาโดยแท้...อย่าบังคับบั้นชาควยโมหาคติอันมีคหลงไหล ถ้าเหลือสติปัญญาคนก็พึงเทียบทานตามซึ่งบัณจิตยเสวะกามาตย ผู้มีปัญญาชาญฉลาดในราชบัญญัติ แลเคยในกิจคตที่คตสิ้นพิพากษามาในกาลก่อน...พึงยกหนวงซึ่งหลักคือสุจริตธรรมอันมีลักษณะละอายบาปกลัวบาป...

...พึงวินิจฉัยคตการของประชาราษฎรให้ทองโดยคลองยุติธรรมตามธรรมสาสตรราช -

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 232-233.

² "อินทภาษ" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 24.

สาคร...¹

หลักการของการพิจารณาพิพากษาคดีดังกล่าวมานี้ได้รับการเน้นให้ขนานถึงเป็นหลักปฏิบัติโดยเคร่งครัด เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งเจ้าเมือง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระราชโอรสแห่งเจ้าเมืองว่า

... อนึ่ง จะพิจารณาพิพากษาคดีนี้ด้วยความของทวยราษฎร์ทั้งปวงโดยมูลคดีประการใด อยู่ในใหล่ควรตั้งอยู่ในคดีทั้ง 4 คือ ฉันทาคติ โทสาคติ ภัยาคติ โมหาคติ อย่าให้กลับไปด้วยความอิจฉาริษยา ความโกรธ ความจองแวง ความอภัยต่าง ๆ ให้พิจารณาจงเป็นยุติเป็นธรรมควยอเบกขานญาอันประเสริฐ อย่าให้อาสาธรรมเห็นแก่หน้าบุคคลแลอามิสสินจ้างสินบน เขาควยฝ่ายโจทก์ฝ่ายจำเลย กลับเท็จเป็นจริง กลับจริงเป็นเท็จ หากดูเกเลื้อนเนื้อความให้พันเพื้อน ให้ทวยราษฎร์ทั้งปวงมีความยากแค้นเคื้อครอน นิคควยพระราชกำหนดกฎหมายเกาใหม่แลสิ่งใดสิ่งหนึ่งใด...²

ไตรโลกวินิจจยกถาก็กล่าวว่า "ธรรมคานักปราชญ์จะพิพากษาคความวิวาทนั้นยอมฟัง เหตุฟังผลให้ตลอดเบื้องต้นและเบื้องปลาย กำหนดกฎหมายควยอธิบายัญญาเห็นแจ้งแล้วแลควรแล้วจึงพิพากษา"³ "พระยาแลอามาศย์" "เจ้าบ้านเจ้าเมือง" ที่พิพากษาคดีไม่ชอบควยธรรมจะตกไปสู่อบายภูมิ โดยเฉพาะอย่างยิ่งถ้าพิพากษาเข้าข้างโจทก์จำเลยเพราะได้รับสินบน⁴ หลัก "อินทภาษ" เน้นถึงโทษอันหนักของการพิพากษาคดีไม่ชอบควยธรรมควยความว่า

... อันว่าบุคคลผู้ใดแมนเปนมหาบุรุษอันอุดมถึงที่บรมกระษัตริ... มีพระสันคานอันกอปรควยศรัทธาเลื้อมใสในบวรพุทธศาสนา ไทกระทำซึ่งพระสถูปทอง เปนทองแถวเทมติด

¹"อินทภาษ" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 29.

²"เรื่องตั้งเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (พืชน์)" ประชุมพงศาวดาร เล่ม 2, หน้า 245.

³พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจจยกถา ฉบับที่ 2, 1 : 555.

⁴เรื่องเดียวกัน, 2 : 193, 2 : 198.

กันไปในสกลชมพูทวีป แล้วก็จรณาซึ่งพระบรมปติมากรแก้วประดับด้วยวิเชียรรัตนมัญ
 ใสในพระสถูป กระทำสักการบูชาด้วยสักตะพิฆะฉนิรัตน์มีประการเจดต่าง ๆ กัน
 และมีพระราชฤไทยนั้นปราศจากกัณฑาสงไสยในการกองกุศล ทรงบริจาทรูป
 บำเพ็ญทานมีประการต่าง ๆ อันว่าเวลานิสงขณฺ์ไหลมาแต่บุญอันพระองค์ทรงสร้างนั้น
 จะนับจะประมาณมิได้ ก็ไปบมิอาจจะกลบไล้ซึ่งกองบาปกองกำอันเกิดแต่บังคับ
 ความบมิตรงเหตุอะคตฺ์หังสี อนึ่งแมนุทคลใจบาปจพิฆาฐาเสียซึ่งหมุณฺ์กรณารี นาง
 อันหาดีมิได้ใดแลพัน ฆาพราหมณอันทรงพรทพรหมจรรยใดแลสิบรอย ฆาชชสารโค
 คารวีกิใดถึงพัน แลกองบาปกองกำนั้นก็เป็นอันหนัก ถึงฉนั้นก็ไม่พันเทาบาปกำอัน
 บทุกลบังคับความมิเพียงทรง...

เมื่อคนในรัฐมีความสัมพันธ์กันทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม และการปกครองโดย
 ชอบด้วยธรรม ไม่ละเมิดต่อชีวิตและทรัพย์สินของผู้อื่น ให้ความช่วยเหลือผู้อื่นทั้งด้วยวัตถุ-
 ธรรมและศาสนธรรม จะมีผลให้ทุกข์ทางกายและทุกข์ทางใจของแต่ละคนทุเลาเบาบางลง
 เรื่อย ๆ แต่ละคนจะมีชีวิตที่ดีในโลกนี้และก้าวไปใกล้จุดหมายสูงสุดของชีวิตคือพระ
 นิพพานมากยิ่งขึ้นทุกที

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย